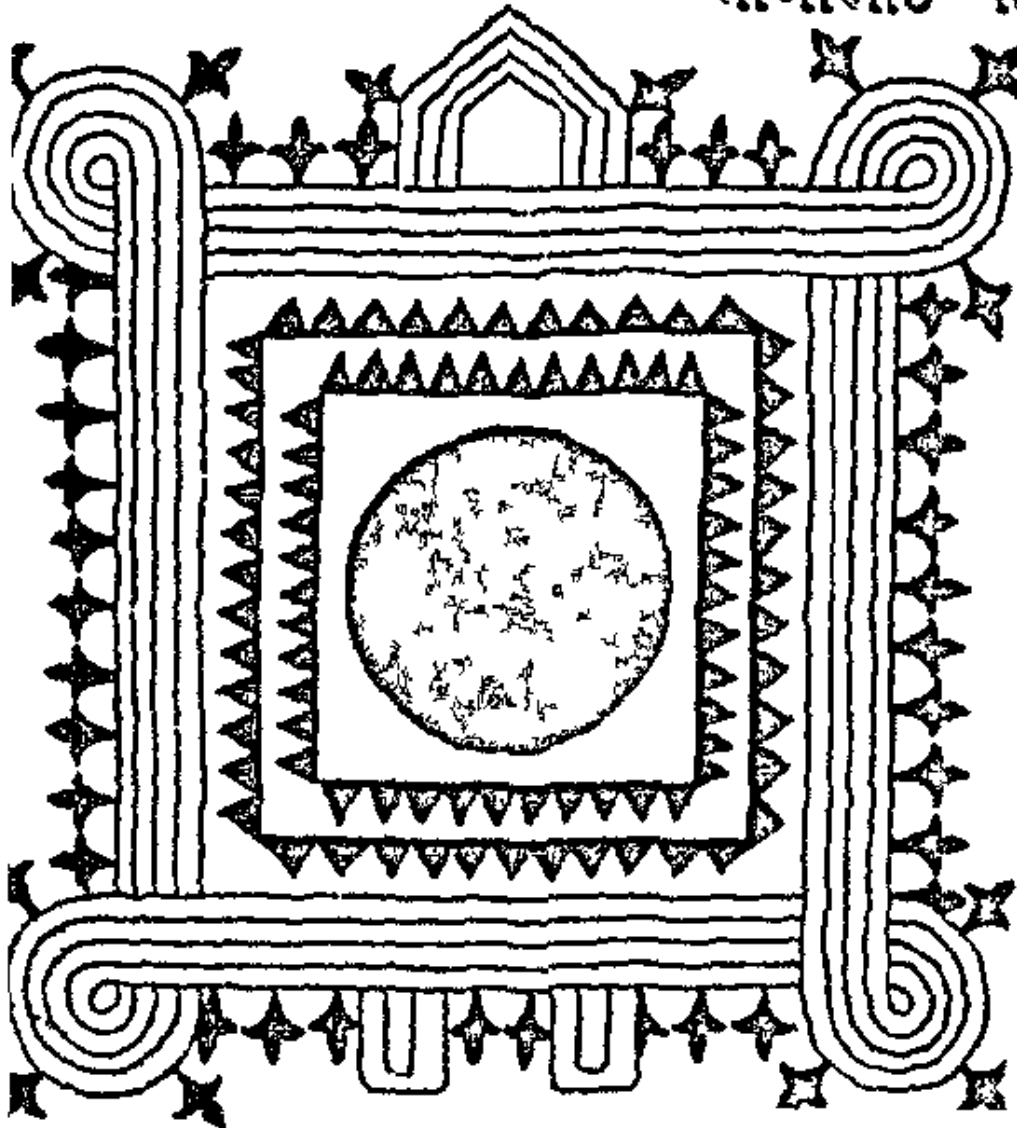

समानो मन्त्रः । (ऋग्वेद)
समानी प्रपा । (अथर्ववेद)

पुष्प

पुष्प

स पाठक
लोणाबाई पटेल

પરબ્ધ દર માસની પાચમી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

પરિપદના સભ્યનું વાર્ષિક સવાજમ પરબ્ધ સાથે રૂ. 20/- (સંસ્થાઓ માટે રૂ. 25/-) છે. વર્ષમાં ગમે ત્યારે સભ્ય યર્ષ શકાય છે પરંતુ અધવચ્ચે વાર્ષિક સભ્ય યનારનું સવાજમ ડિસેમ્બર અતિ પૂરું થયેલું ગણાયે. આજીવન સભ્ય-શ્રી રૂ. 200/ (વિદેશમાં પા. 20/- અથવા રૂ. 30/-) છે, સંસ્થા માટે રૂ. 250/- છે જેમને માત્ર પરબ્ધ જ મેળવવું હોય તેમને માટે વાર્ષિક સવાજમ રૂ. 15/- છે.

છુટક કી. રૂ. 2/-

પત્રવ્યવહારનું સરનામું :
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
(પ્રકાશન વિભાગ)
મોવર્ધન બવન, આશ્રમ માર્ગ
નરીકિનારે, પો. ળા. 4060
અમદાવાદ-380 009
ફોન : 407947, 407949

પ્રકાશક : કુમારપાળ દેસાઈ
અનેકી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
મોવર્ધન બવન, આશ્રમ માર્ગ
નરીકિનારે, અમદાવાદ 380 009

મુદ્રક : શાન્તિધર્મ મિટ્ટી
સાહિત્ય મુદ્રણાલય
રામજીવ અમદાવાદ 380 001

ભોળાભાઈ પટેલ	1	ચો વે મૂમા તન્મુર
કાકા કાલેલકર	5	માઠ્ઠી સાહિત્યકાર
બાબુ દાવલપુરા	8	તવલકયાકાર દર્મક
ચંદ્રકાન્ત શેઠ	13	ખિરસા વિશે
ગોવર્ધન પંચાલ	21	ભાગવતમેળનાટકગ્
હતિસ્મર	26	‘બીજ માવડી, મૂલે તા
દિગ્વીશ મહેતા	28	ચહેરા
અંતરિ આંડવાલા	31	છપતું પર
સ્વ વિલુ ગણાના	38	પાય કાબી
મનહર મોદી	45	તણ રચના
બાનુમસાદ પંડયા	47	અવલોકનીય
એસ ડી. દેમાઈ	50	બે વિડિયો ફિલ્મ
ધોગેન્દ્ર વ્યાસ, દયારાંકર લેશી, પ્રતાપ મોદી, ધોગેશ પટેલ, ગીતા પરીખ, વાનુશ કર એ વ્યાસ	53	પત્રચર્ચા

‘પરબ્ધ’ પ્રબંધક સમિતિ :
પ્રિયકાન્ત પરીખ, નરેશભ પલાણ, અશવંત
આચરણ સંધાનન : શેવેશ મોદી

यो वै भूमा तत्सुखम्

M'illumino
d'immenso

ઉન્મારેતી

‘આનંદયથી મને ભાસ્વત્ કટુ છુ’ - એવો ગદ્યાર્થ આપવા જતાં જે પ કિત્તી, બચકે જે પદની આ ઇટાલિયન કવિતાને હાનિ પહોચે છે એવેન માન્દેલમાઈમે એનો અગ્રેષ્ઠ પદ-અનુવાદ આ પ્રમાણે આપ્યો છે .

I illumine me
with immensity

તો જહોન ફેડરિખ નિમ્મ તેનો ગદ્ય-અનુવાદ (કહો કે ગદ્યમાં અર્થ) આ રીતે કરે છે :

I flood myself with light / of the immense.

આ બંને અગ્રેષ્ઠ અનુવાદોથી એક રીતે મૂળ કવિતાના શબ્દો સુધી પહોચાય છે. ભારતીય ભાષાઓ માટે જેમ સંસ્કૃત, પુરોપની ભાષાઓ માટે તેમ ધીક લેટિન સમાન મૂળ સ્રોત છે ઇટાલિયન ‘ઇલ્લુમિનો’ અને અગ્રેષ્ઠ ‘ઇલ્યુમિન’ તથા ‘ઇમ્મેન્સો’ અને ‘ઇમ્મેન્સીટી’ની સગોત્રતા પરખાઈ જાય

‘ઇમ્મેન્સો’નો ગુજરાતી અર્થ ‘પ્રચંડથી’ કર્યો છે. આતિશયથી, વૈરાટ્ય- (કવિ ન્હાનાલાલના પ્રિય શબ્દ વિરાટ પરથી એવો શબ્દ સહજ લાગે તો)થી એવા વિકલ્પો પણ સૂઝે પરંતુ આ કવિતાનો પાઠ કરતાં કરતાં જે બોધ અનુભવાય છે, તેને સર્માતર કોઈ ભાવ આપણી પરપરામાં શોધવો હોય તો તે કદાચ આપણા ગાયત્રીમંત્રમાં, કદાચ છોટોજી ઉપનિષદના સનત્ કુમારનો આર્પેવાણીમાં-

यो वै भूमा तत्सुखम्, अल्पे सुખं नास्ति.

ગાથનીમાં પણ એકે રીતે અતંતને વિરાટને આદવાન છે એમના ઉચ્ચાર માથે બૂનેક, બુરબોક અને સ્વર્નક - પણ છે. તે ઉચ્ચારી કાપિ દેવ સ્વિતાના વરણ્ય ભાગ્યું ધ્યાન કરે છે સ્ત્રી બૂમા કહેના વિગટની સન્નિધિ છે. અત સ્વદેવના દેન્દ્રમાં છે. સૂર્ષ એટલે તેજ એ મરામર આવા વહિને જ નહિ, જીતરના જીતરને પણ આંગણિત કરે છે ગાથનીના ઉદ્દાનાએ એ દીપ્તિનો અનુભવ કર્યો છે. સતત-ક્રમે ર પણ બૂમાના સુખની વાત કરે છે આ બૂમા એટલે કે વિરાટ, ક્ષિપરનો પર્વાપ નથી તે શુ ? રાજન્દનાયની પત્નિભાવામાં એને 'અમતિ' કહીએ

ઉચ્ચારનીની આ કવિતને પણ 'પરમ' સાર્યના સ સાગજરપે દોષ્ટએ વેષ્ટ છે આખી ગવિતા - એટલે કે આમ તો એ પદ જ - એક ઉદ્દાગ છે કવિતા એમ પૂરી સામે જાણે વીન્દ્યાનો એક જમકારો ધર્ષ ગયો કદાચ એ અનુભૂતિ જમકાર રપ છે અને અતી આ સન્નિધિમાં પણ વીન્દ્યાનો જમકારનું માદરપ એટલા મટે મૂકે છે કે આ કવિતામાં તેજોદીપ્તિની વાત છે. 'મિ'લપ્તિનો' - મને તેજોદીપ્તિ કહું છું - એમ પણ મુચ્ચનાનીમા કહી શકાય.

ગાથનીએ કવુ સમરણ ચવાનુ કાચ એ પણ છે કે આ કવિતનું એક મોડક છે - માનિત' એટલે કે 'પ્રમાણ' આ કવિતામાં પ્રમાણને અનુભવ છે. વરણ્યભર્ય મવિતાની ઉદ્દેશ્યોને અનુભવ છે સુપોદય તે મેજ વેગાનો દોષ, પણ 'એષિ' નો દોષ એક કાણે ધર્ષ જલ્ય તે ધર્ષ જલ્ય. 'માનિતા'ના કવિને એવી આધિની એક એવી આખાને જગાદયા કરી દેવી કાણુ ના થી ધર્ષ છે.

એ કાણુ આવી છે જમાની કાચરીમા આ કવિતાનું અગાઉનું મર્ષિક હતું - 'મિએ' એ મરે' અર્થાત્ 'નગન અને માચર' નગન અને સાનર કરતા વિરાટ શુ ? એટલે નો સાગ-વજના પુદની ગરિમાને ઉચ્ચિત એનું વિગટ ઉપમાન વાપવાનો વિચારમાં જતા વાચકોએ કવુ હતું 'નગન મગનકાચમ, સાચરઃ મગનૌપમ' નગનથી એક કવુ વદિ એટલે નગનને નગનની ઉપમા, સાચરથી એક કવુ વદિ એટલે માચરને માચરની ઉપમા

નગન અને સાચર બૂમાનો અનુભવ કરાને છે. એક અલીકિક સુખનો અનુભવ કરાને છે. ઉચ્ચારનીની આ કવિતા એક અલીકિક મરણ્યની કવિતા છે પ્રમાણ, નગન અને માચર - આ વજુ દોષ પણ શુ ? સુપોદયની વેગાએ અચરે પવિત્ર મેલથી આખી પૂર્વ વિદ્યા જગદગી ઉડી દોષ, એવે વખતે વિરાટ નગનની નવે વિગટ સાચરની મમમુખ કવિ દેખા છે. એ તેજન્દ્યાજીની કાવના આપણે કહી શકીએ.

પણ પ્રભાત, ગગન અને સાગર પ્રાકૃતિક ઘટના માત્ર પણ બની રહે, જે એમની યુગપત્ર સન્નિધિની બોધ જીનનાર અલીપ્સુ ચેતના ન હોય આ કવિતાનો પહેલો વર્ણ સ્વવાચક છે કવિચેતના પોતાને ભાસ્વત્ કરે છે. અગ્રેષ્ઠ અનુવાદમા છે તેમ- 'આઈ ઇ યુમિન મી' પ્રભાતના આ દિગત વિસ્તીર્ણ તેજની, આકાશની અનત વ્યાપ્તિની અને સાગરની વિરાટ તરવતાની એટલે કે 'ઇમ્મેન્સો'ની હાજરી છે, પણ તેટલા માત્રથી બધું બની જતું નથી - કેમ કે પોતે પોતાને ભાસ્વત્ - દીપ્તિમત્ કરવાનું છે, ઇમ્મેન્સો'થી, ભૂમાથી ભૂમાના અનુભવે કવિચેતના, મોટું નામ આપવું હોય તો 'આત્મા' - પોતે પોતાનો વિસ્તાર સાધે છે, એટલે કે ઉવટે દીપ્તિ તે તો બીતરની છે, જે ભૂમાના અપકર્થી ઝગહળાં બેઠે છે

ઇટાલિયન કવિતાના અને તેમાય ઉન્ગારેત્તીની કવિતાના જાણકાર તો કહેશે કે આ કવિ તો આકારવાદ - રૂપવાદના આમણી અને અગ્રણી હતા, અને તેમની આ કવિતા તો તેના અતરતત્ત્વ એટલે કે 'કન્ટેન્ટને કારણે મહત્તી બને છે આ સદીના બીન-ત્રીબ દ્વયકમા ઇટાલીમા આકારવાદીઓ અને અન્તસ્તત્ત્વવાદીઓ વચ્ચે ભારે વાદવિવાદો ચાલતા હતા

ઉન્ગારેત્તી ફ્રેંચ પ્રતીકવાદી કવિઓ માવામે-વાલેગીની જેમ મધ્યમપદનોપી કવિતાના કવિ છે ધણ બધું અધ્યાહત રાખે છે 'હર્મેટિક' કાવ્યશાળાના કવિ તરીકે તેમની ગણના અને ખૂબ ટીકા થતી હર્મેટિક એટલે દુર્મોધ, બંધ એવી કવિતા પ્રવેશ કરવા માટે સજ્જ સહૃદયતા જોઈએ

પ્રતીકવાદી કવિઓની જેમ ઉન્ગારેત્તી લાપાકર્મને કેન્દ્રમા રાખે છે શબ્દને તેની આદિમ શક્તિ, તેનું દૌમાર્ચ પાછું આપવા મથતા રહ્યા છે એટલે વિરામચિહ્નો બાદ કરી, શબ્દોને છૂટા પાડી ઈઈ, ઘણીવાર આ કવિતા જેવી એક શબ્દની પકિત રચી બેમે છે

ભાગ્યવીય તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી મારાદુએક ઇટાલિયન મિત્ર અધ્યાપક એઝારે રિફિ પામે રુન્ટિની 'ડિનાઈન કોમેડી'ની તેમને મુખરથ પકિતઓ સાબળી ઇટાલિયનનું 'નાદમાધુષ' અનુભવું હતું તેમની પાસે ઇટાલિયન વ્યાકરણના થોડાંક મૂળ તત્ત્વો જાણવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. ઉન્ગારેત્તીની એવેન માન્દેનખાઉમ દ્વારા 'લાઇફ ઓફ અ મેન' નામથી અગ્રેષ્ઠમા અનુદિત મૂળ ઇટાલિયન સાથેની દિભાષી કવિતાની ચોપડીમથી, કેટલીક કવિનાએ તેમની સાથે વાચી હતી તેમા આ કવિતા—

M'illumino
d'immenso

— વાંચતાં તે જાણે દુઃખે પડે પણ પર ચાલ્યા. પહેલી પંક્તિમાં વિદ્યુત્તિનો
 — જોવાનો 'હ' અને તે પછીનો પ્રયોગિત જી ઉચ્ચાર, અને બીજી પંક્તિમાં જોવાના
 'મ'નો ઉચ્ચાર ઉચ્ચારેલીના 'ભાગ્યકર્મ'નો અંદાજ આપી રહ્યો, પ્રાસ પણ ખાન
 બહાર ન રહ્યો.

શુભાની કેવી તાણુક ઠવિના! કેવો અનુભવ, કેવી અભિવ્યક્તિ!

એ પછી અનેક વાર આ ઠવિનાનો પાઠ કર્યો છે. હાસિાન આવડતી તે
 નથી, પણ આટલી દટાલિયન તે દરે અપરિચિત નથી. દોષ મુખ્ય મરૂત
 શોકની મદમતાથી જોણું છું અને આતોકટીપત ઘણેનો સ્પર્શ અનુભવું છું —

M'illumino
 d'immenso

ભોળાબાઈ પટેલ

શુભુનું સ્વાગત

જંચાણમાં એક દોરવ છે કે “મોતથી ‘હું મરી જા’ એવી ઉચ્ચારી - વધારે શું
 શાં જાણે, સાચ દોષ ન રહે.” માણસ મોતનું નામ પણ માનવતા દર્શાવે નથી.
 રવિજાણુની (મોતથી) નવવચનમાં આ દોરવ અને તેની અર્થો અર્થો વાણી છે. પરંતુ
 રવિજાણુ મોતને અર્થે પણ અનુભવ કરવા નથી. રવિજાણુ તાંત્રી અર્થે કેટલે અને પૂન્ય
 કે રવિજાણુના ઠીણાંનું કારણ શું રહેશે?

ઠવિના ઠીણાંનું કારણ અર્થે દોષ તેા તે વૈજ્ઞાનિક નથી પણ માનવમત જ દોષ
 એવું છે. “રવિજાણુને મોતની કામ્પનિર્ધિનિતા પ્રારંભથી જ અનુભવવા આ અને
 શુભુ ઉપર અનુભવના કારણે એવું અનુભવ મિત્તલાનક કાળમાં શુભુનો કાળીય તેમ જ
 પોષક અને ક્ષારક વારવાર આવે છે. શુભુને વિચાર આપ્યા દરે કે અર્થે આપી
 દુનિયા મારો વિચાર શું છે ત્યારે આ આ કિ મેંને છે કે એ અને તમારા મોતને
 છે પણ તમારો મોતો કારણ પ્રમાણ પણ છે છે. અને આ દુનિયામાં દરેક દેસાં એક
 એક છે. વૈજ્ઞાનિકે એક કદને કે એકે જરૂરિયાત કાળવાર આ દુનિયામાં કદ કદે તેા તે
 કદ જ છે.”

દ.સા.સ. મુનુબાઈ

— ૬૧૬ ૬૧૬૬૬

પ્રાણી સાહિત્યકાર

આ વિશાળ વિશ્વમા આપણે માટે જીવનથી વધારે શ્રેષ્ઠ એવી કોઈ વસ્તુ નથી. આપણે જે કંઈ જોઈએ છીએ કે સાંભળીએ છીએ, જે કંઈ આપણા મનમાં કે અનુભવમા આવે તે તે ખુબ જીવનના ક્ષેત્રમાં આવી જ જાય છે કલ્પનાસૃષ્ટિ અને આદર્શસૃષ્ટિ એ પણ જીવનજગતના બે ખડ જ છે, અને અત્યંત એવું અનત તે જીવનજગતનું ક્ષિતિજ કહેવાય.

અને મરણને શું આપણે જીવનક્ષેત્રની બહારનું ગણીશું? ના, મુદલ નહીં મરણ પણ જીવનની જ એક ઉત્કૃષ્ટ વિભૂતિ છે જીવનમા જે કંઈ અપૂર્ણ રહી જાય તે મરણમાં પૂર્ણ અને કૃતાર્ય થાય છે મરણ વિશે આપણે જરૂર ઠહી શકીએ કે 'યથે નાહો જ્ઞાતી કોણાતી નિરાસ । ઝાલ્યા યાચકાસ કૃપેષિણી' (અહીં તેા ગમે તે યાચક આવી પહોંચે પણ તેની નિરાશા થઈ જાણી નથી સૌ કોઈ ઉપર એની સરખી જ રહેમ છે)

વિસ અને ત્રિ મગાને જેમ પૂર્ણ દિવસ થાય છે તેમ જ જીવન અને મરણ એ બે મગાને સ પૂર્ણ જીવન થાય છે દિવસે બધે ધોળા અધકાર પ્રસરેનો હોય છે અને તેથી આપણે કેવળ એક સૂર્ય અને એક પૃથ્વી જ જોઈ શકીએ છીએ રાત્રે કાગો નિર્માળ પ્રકાશ સર્વત્ર ફેલાય છે તેથી આકાશ ખુલ્લું થયેનું દેખાય છે મોકળું લાગે છે, અને તેથી આપણે અનેક પૃથ્વીઓ અને અનત સૂર્ય જેવા પામીએ છીએ રાત્રિનો વૈભવ દિવસના વૈભવ કરતા અનેકગણો વધારે હોય છે, અને તેથી જ અનત સૂર્યોના દર્શન થતા છતાં કોઈને પણ તાપ આપણને સહન કરવો પડતો નથી અનતકોટિ સૂર્ય એકત્ર ચળકે છે તોપણ તેઓ આપણને કેવળ શાંતિ જ અર્પણ કરે છે

જેમ માણસે બાન્યાવસ્થામાં નિદ્રાળમાં નાનો પાંક શાખી મોટા થતાં તેનો વ્યાપક જીવનમાં ઉપયોગ કરે છે અથવા તેા પ્રયોગશાળામાં નાના પ્રયોગ કરી પાછળથી લોકોને વધારમાં તે પ્રયોગોનો વિસ્તાર કરે છે તેવી જ રીતે આપણે આજો જન્મારો જે વ્યક્તિત્વ અને અધ્યાત્મ ક્ષેત્રોએ છીએ તેને જ મરણ દ્વારા વ્યાપક

અને બૃહત્તમ બનાવીએ છીએ. તેથી જ મરણ એ જીવનની સુધારાવધારાવાળી નવી આશ્તિ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. જીવન અને મરણ મળીને જે એક બૃહત્તમ વસ્તુ બને છે તેને જ બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે. એની બહાર કશું નથી; એથી ચડિયાતું બીજું કશું નથી. અનંતથી ચડી બંધ એવું શું હોઈ શકે? અનંત તરફ જીવાનાં પાસાં અનંત હોઈ શકે ખરાં; પણ મૂળ વસ્તુ તો एकमेवाद्वितीयम् જ છે.

ઝંકાર પ્રણવ જેમ પરબ્રહ્મનો વાયક છે તેમ સાહિત્ય એ જીવનનું - સંપૂર્ણ જીવનનું - વાયક થઈ શકે છે. એટલી મોટી પ્રતિષ્ઠા સાહિત્યની છે. માત્ર તેની સાધના અત્યંત કાળજીથી યોગ્ય રીતે થવી જોઈએ. જેમ સૂતિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી જ તેને દેવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સાહિત્યમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી જ તેને પ્રણવપૂજ્યતા અને વાચાશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવી તે એક દૈવી વિદ્યા છે, અમર કલા છે. આ કલા, વિદ્યા જેમણે પ્રાપ્ત કરી છે એવા કવિ ડોક જ મળી આવે છે. કવિનું નામ ધારણ કરી કુકડાની જેમ છાતી આગળ કાઢી આમતેમ રખડનારા પામર જીવો તો અનેક છે! એમની તો વાત જ છોડી દઈએ.

પ્રતિભાધાળી ચિત્રકાર કુદરતના સૌંદર્યને ચિત્રિત કરી તેને સ્થાયી બનાવે છે. એમ તો કુદરતનું સૌંદર્ય આપણે આંખે જોઈએ જ છીએ. તેને ચિત્રબદ્ધ કરવાની શી જરૂર? બહુ તો એકાદ છાયાચિત્રકારની સહાય લીધી હોય તો ખસ થાય. પણ ચિત્રકારનું કાર્ય તો એથી વેગળું જ હોય છે. તે કુદરતનું સૌંદર્ય અખંધી નહીં પણ હૃદયથી કેમ જોવું તે શીખવે છે. દરેક સૃષ્ટિદીઠ તે અપરસૃષ્ટિ સરજે છે. તેણે સર્જેલી આ નવીન સૃષ્ટિનો જીવનમાં અંતર્ભાવ થવા છતાં, તે સાવ જુદી જ દેખાવા લાગે છે; અને નિત્યના અનુભવેલા જીવન ઉપર ડાઈ જુદો જ અવૌકિક પ્રકાશ નાખે છે. ચિત્રકારની પ્રતિભા અંતર્માં જ વિશ્વને હૃદય-સોતમાં તરખોળ કરીને રસસ્નિગ્ધ બનાવે છે અને તેથી જ ચિત્રકાર રસિકો માટે તીર્થરૂપ બની જાય છે. આવા ઉચ્ચ કોટિના ચિત્રકારો દુનિયામાં બહુ જ થોડા થઈ ગયા છે. નામના ચિત્રકાર તો દરેક ધરની દીવાલ ઉપર લટકતા અથવા તો દરેક પ્રકાશનના અધારામાં સૂતેલા જીવામાં આવે છે.

ખરો સાહિત્યકાર બોધ આપતો નથી પણ દષ્ટિ આપે છે તેથી જ શિક્ષકને પહે બેઠા વિના તે શુરુસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. ડાઈ આંધળાનો હાથ પકડી એને જો આપણે ઓરડીમાં લઈ જઈએ અને ઓરડીમાંની દરેક વસ્તુનો તેને હાથે સ્પર્શ કરાવી તેને ઓરડીનો પરિચય કરાવીએ તો તે એ ઓરડીમાં સુખેથી રહી શકશે,

અને પોતાનો નિત્ય વ્યવહાર નલાવી શકશે. પણ આટલી ભાંજગડ ક્યાં વગર જો આપણે તે આંધળાને દષ્ટિ બક્ષી શકીએ, તો ક્ષણ અગાઉનો તે આંધળો ઝોરડીમાંની બધી વસ્તુનો સ્વામી બની જાય. પછી તેને ઝોરડીમાંની દરેક વસ્તુનો પરિચય કરાવવાપણું રહેતું નથી હવે તે આપણા જેવો જ ચર્ધ ગયો. તે હવે આપણો આશ્રિત નહીં પણ આપણો સાથીદાર થયો.

સાહિત્યનો મહિમા આવી છે. સાહિત્ય બોધ નહીં પણ દષ્ટિ આપે છે. સાહિત્ય માત્ર જીવનનું ઉદ્દીપન છે, રહસ્યોદ્ઘાટન છે, સાક્ષાત્કરણ છે

હે સાહિત્યગુરો પરમાત્મનું, તારા અવતાર સમા બ્રાહ્મી સાહિત્યકાર આ દુનિયા ઉપર મોકલેલ દુનિયા આપદ્મસ્ત થયેલી છે તેને શાંતિ અર્પણ કર - તેને કૃતાર્થ કર.

['જીવનભારતી' માધી]

વાર્ષિક સભ્યોનું લવાજમ પૂરું થાય છે

ડિસેમ્બર માસ સાથે બધા વાર્ષિક સભ્યોનું લવાજમ પૂરું થાય છે. ૧૯૮૬ના વર્ષ માટેના રૂ. ૨૦/- પરિષદની સામાન્ય સભ્ય-ફીના, સંરથા સામાન્ય સભ્ય ફીના રૂ. ૨૫/- અને માત્ર 'પરબ'ના જ ગ્રાહક હોય તેમણે રૂ. ૧૫/- આ અંક મળ્યે મ. ઝા. થી મોકલી આપવા વિનંતી છે. અધ્યક્ષશ્રેયી ગ્રાહક થયેલ દરેક વાર્ષિક સભ્યનું લવાજમ ડિસેમ્બરમાં પૂરું થાય છે.

નવલકથાકાર દર્શક

જન્મતિ દલાલ જેવાએ આધુનિક વાસ્તવલક્ષી નવલકથાની ટેડી રચી આપી; પરંતુ તેમના સમકાલીન નવલકથાકાર દર્શકે એ માગે ચાલવાનું પસંદ ન કર્યું એ તેમની રંગદર્શી જીવનદષ્ટિ અને સાહિત્યવિભાવના જોતાં સકારણ અને સમપ્રયોજન જણાય છે. 'બંદીધર' (૧૯૩૫) થી આરંભાયેલી નવલકથાલેખનની તેમની પ્રવૃત્તિ સગભગ અર્ધી સદીના સમયપટ પર વિસ્તરેલી હોવા છતાં તેઓ અતિ-લેખનમાં સરી પડ્યા નથી. તેમની સર્જકચેતના યુગચેતના સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવીને પોતાનાં ભાવ-ભાવનાને નવલકથારૂપે અવતારી શકે એવી સવેદનપટુ અને ચિંતન-સમૃદ્ધ છે. નવલકથા એ તેમને માટે કીર્તિ કે લક્ષ્મીની કૃપાદષ્ટિ પામવાનું, કથાવ્યસની વાચકોની વિકૃત રસવૃત્તિને બહેલાવવા - બહેલાવવાનું અથવા તો તેમને જ્ઞાનગોળી પાઈ દેવા માટેનું કેવળ ઔપધઅનુપાન પણ નથી. તેઓ માને છે કે "... આખરે લલિતસર્જનની કીડા તો આનંદાનુભવ માટે છે આ આનંદમાં અર્થઘટિત ચમકે છે પણ ગમે તેવું અર્થપ્રાગટ્ય આનંદ ન આપે કે કમ કરે એટલી નવલકથા ઊણી જ ઊતરે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવી મદાન કૃતિના ટેટકાક ખંડો આનું ઉદાહરણ છે." નવલકથાને આ ઊણપથી ઉગારવા અને તેને આનંદ-લક્ષી અર્થાત્ રસલક્ષી બનાવવા દર્શકે કેવોક મર્જકપુટુપાર્થ કરે છે તે જરા વિગતે જોઈએ.

ગોવર્ધનરામ, મુનશી અને રમણલાલ દેસાઈ જેવા પુરોગામી/સમકાલીન નવલકથાકારોની જેમ દર્શક પણ કથાનાયક, ઉપનાયક કે નાવિકાને કથાના આરભિક-તબક્કે જ એવી ઉચ્ચ ભૂમિકાએ મૂકી દે છે કે ત્યાંથી આગળ વધવું ખૂબ વસતું હોય, એ 'સપાટીએ ટકી રહેવું' પણ ક્યારેક મુશ્કેલ હોય. આ સ્થિતિમાં પ્રેરણા-મૂર્તિ સંભા દોષ્ટિમૂઠ ઊંચેરાં ગુરુની પ્રત્યક્ષ યા પગલ પ્રેરણા અનિવાર્ય બને છે. સરસ્વતીચંદ્રને વિષ્ણુદાસચંદ્રની, મુનશીના જન્મતને સ્વામી અર્જુનનાથચંદ્રી, રમણલાલના ગૌતમને રુદ્રદત્તની પ્રેરણા મળતી રહેલી, તેમ દર્શકના કથાનાયકો/નાવિકાઓને પણ ઓછામાં ઓછા એક સંસ્કારગુરુની શિક્ષાદીક્ષા અને પ્રેરણા એકે યા ખીલ કૃપમાં મળી શકે એવો પ્રવધ તેમની નવલકથાઓમાં મોટેભાગે ધરેલો હોય જ છે. (આ ગુરુપરંપરાનું સાતત્ય પત્રાલાલ પટેલથી માંડી ગુણવંત શાહ અને રમેશ દવે

-આદિની નવલકથાઓમાં અલ્પિપર્ક'ત'થોડા સુધારા-વધારા સાથે જળવાઈ રહ્યાં છે.) દર્શકની 'બંદીપર'માં દાદા, 'પ્રેમ અને પૂન'માં આચાર્ય વસુબન્ધુ, 'બંધન અને મુક્તિ'માં વાસુદેવ, 'દીપનિર્વાણ'માં મહાકાશ્યપ અને ઐત્ર, 'ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી'માં ગોપાળમાપા અને શાન્તિમતિ, તો 'મોકેટીસ'માં નાયક પે તે અનેક તરુણ-તરુણીઓના જીવનપંથને ઉભળે છે. નાયક / નાયિકા તથા અન્ય પાત્રોને શીળી છાયા-માયા ઉપરાંત જીવનમાં જુદા જુદા પ્રસંગોએ આકરી અભિપરીક્ષાની પળોમાં પરિસ્થિતિ સામે ઝૂઝવાની પ્રેરણા અનાયાસે જ સાપડે એવું આચાર-ચિચારનું આત્મતેજ અને માનવમૂલ્યોનું ગૌરવ આ જ્ઞાનગ્રંથ કે અનુભવવૃદ્ધ ગુરુઓમાં પહેલેથી જ હોય છે. પાત્રધૃષ્ટિ ઉપર તેમનો પ્રભાવ એવો અપરિહાર્ય અને અસાધારણ હોય છે કે તેમના સહવાસી-સાસગી મનુષ્યોને ભાવ 1-આદર્શ-જીવનસ્વપ્ન અને વિચારવિવેકના સંપદા સહેજે માપડે પણ દર્શકના આ ગુરુ-પાત્રોની વિશેષતા એ છે કે તેઓ કેવળ પ્રેરણામૂર્તિ જ રહેવાને બદલે ટાણુ આચ્યે મેદાને પડે, અનેક સાહસોય જીવના જોખમે ખેડે, વીરમૃત્યુને કે સ્વેચ્છામૃત્યુને વશમાંય વિલંબ ન કરે. તેઓ નાયક / નાયિકાનું ગુરુપદ તો શોભાવે જ, પણ તે ઉપરાંત ખરાખરીનો ખેલ જામે ત્યારે નાયકપદ પણ સંભાળી જાણે દર્શકની પાત્રનિરૂપણશક્તિ પણ આ સંસ્કારગુરુઓના રંગદર્શી ચરિત્રનિર્માણમા જાણે સોજે કૃણાએ ખીંચી લીકે છે.

આ ગુરુઓનાં ઉત્તરાધિકારી જેવાં નાયક / નાયિકાઓની મુખ્ય લાક્ષણિકતા એ છે તેઓ જીવનના ઉલ્લાસના જયગાન ગાતા અને કવચિત્ અકારણ કૂરતા હિસ-તામાં રાચતા, મુનશીના રાજસી પ્રકૃતિના અતિમાનવો જેવા નહિ પણ સ્નેહ-સૌહાર્દ-કરુણા-માનવતા-અંધુતા-અપૈદ્ય આદિ ગુણોથી ભર્યાભર્યા સહિષ્ણુ અને સાસ્ત્રિક સ્વભાવવાળાં હોય છે નાયક / નાયિકાને તેમની પાસેથી ભાવના - આદર્શની એવી દીક્ષા મળેલી રાય છે કે તેમણે એ ભાવનાઓ નવલકથામાં સિદ્ધ કરવાની ઝાંઝી મથામણ કરવી ન પડે શૌર્ય - શદાદત કે ત્યાગના પ્રસંગોએ જી ડી વિમાસણ અનુભરવી ન પડે, જીવતરનાં ઝેર જાણી સમજીને પીવાની અને પચાવવાની શક્તિ અને મૃત્યુને બેટવાની પણ તત્પરતા તેમનામાં હોય છે તેની પાછળ આવી મનો ભૂમિકા રહેલી છે. 'બંધન અને મુક્તિ'નાં સુખગા, દેવકી, એમિલી, અર્જુન અને મેખર; 'દીપનિર્વાણ'નાં સુચરિતા અને આનંદ; ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી'નાં રાહિણી-સત્યકીમ; અને 'મોકેટીસ'નાં એસ્પેશિયા મીડિયા અને ખુદ મોકેટીસ : આ બધાં પાત્રો મીરાંની જેમ જીવનના અમુદમંથનમાંથી મળેલાં ઝેર-નીકંઠકૃત્તિથી સ્વેચ્છાએ 'પી' જાણે છે. આવા પ્રસંગોએ - સામાન્ય મનુષ્યે અનુ-ભવવા પ્રગતા મનોસંઘર્ષના નિરૂપણ માટે અનેક તકો જામી ધાય છે, પણ દર્શક

તેમાં બહુ ઊંડા ઊતરવા કરતાં ચરિત્રતા ભાવનાત્મક પાસાને ઉભારવાનું અધિક પસંદ કરે છે. આ ભાવનાઓ અને ઉદાત્ત જીવનમૂલ્યો તીવ્ર મનોમંથન, અને ઘડુણ જીવનસંઘર્ષમાથી પસાર થયા પછી પ્રધાન પાત્રોને પ્રાપ્ત થાય એવું હુમેશાં બનતું નથી એ ભાવનાઓ અને જીવનમૂલ્યો પાત્રોની નિશ્ચ મનોભૂમિમાથી ઊગી આવતા ન હોય પણ તેમના પર આરોપાયાં હોય કોઈ અભુવિંતવ્યા આકસ્મિક પ્રસંગોએ, એવા અનેક દષ્ટાંત આ નવલકથાઓમાં મળી આવશે.

‘બંધન અને મુક્તિ’ની એમિલીએ રનેલ્ડયત્તની વેદી પર પોતાની દાંપત્ય-કંપનાનું ખલિદાન દેતા પહેલાં કેવી મથામણ અનુભવી હશે, ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’માં બૌદ્ધ સાધુ શાન્તિમતિના સાન્નિધ્યમાં પ્રેમ-કટુણા-અહિંસાની ભાવનાઓ આત્મસાત્ કરતાં સત્યકામે શી સાધના કરી હશે, સુરગ કાઠીને હૃદય-પરિવર્તન પૂર્વે કેવી મનોદ્વિધા સહેવી પડી હશે, ‘બંદીગર’ના વૉર્ડર રામુના ધાતકી પ્રહારનો અહિંસક પ્રતિકાર કરવાની ઠંડી તાકાત કેળવીને તેને મનોમન માફ કરવાની ક્ષમાભાવના પ્રકાશે કઈ પેરે સિદ્ધ કરી હશે કે ‘સોફ્ટીસ’ના મહા-માનવ કોટિના નાયકની ઉપાસ્ય હૃદયમૂર્તિ બનવાની પાત્રતા કેળવ્યા પછી પણ વેશ્યાગૃહનો વ્યવમાય નિભાવતાં કલાવંતી એરપેશિયાને કેવાક નૈતિક-આધ્યાત્મિક સંઘર્ષમાથી પસાર થવું પડ્યું હશે, એ ત્રિશે લેખક ઊંડા પાણીમાં ઊતરતા નથી તેમનાં પ્રધાનપાત્રો ભાવનાની ભરતીમાં એવાં તણાપ છે કે તત્કાલ પૂરતા આવા પ્રશ્નો તેમને બહુ સતાવી શકતા નથી. પાત્રનાં માનસપરિવર્તન કે તેમના આત્મ-વિકાસની પ્રક્રિયા નિરૂપવા પ્રત્યે લેખક સાવ ઉદાસીન છે એવું નથી; પણ ચરિત્રગત મનોવાસ્તવના આનેખન કરતા ભાવનાઓનો મહિમા સ્થાપિત કરવામાં તેઓ સવિશેષ વ્યસ્ત રહેતા હોવાને કારણે આમ બનતું રહે છે.

જેમાં વિચાર કે ભાવનાની એકસૂત્રતા હોય એવા ‘બંદીગર’, ‘બંધન અને મુક્તિ’ અને ‘પ્રેમ અને પૂજામાં આકારસૌષ્ઠવ સંધ્યામું છે; પરંતુ અનેકકેન્દ્રી નિરૂપણના સંઘટનસૂત્રવાળી ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’, ‘દીપનિર્વાણ’ અને ‘સોફ્ટીસ’માં વસ્તુસંવિધાન ઓછાવતા અગે શિથિલ બન્યું છે વસ્તુ-સંકલન, ચરિત્રનિર્માણ અને પોતાને અભિમત ભાવના-વિચારની અભિવ્યક્તિ અર્થે દ્રશ્યક પત્રો અને ડાયરીની પ્રયુક્તિઓનો ઉપયોગ છૂટથી કરે છે. પરંતુ કથારેક અચ્યુત જેવાના પત્રો અને સત્યકામની ડાયરીમાં ચરિત્રગત સંવેદનાઓ તથા તેમના આંતરસબ્ધો કરતાં વધુ તો માહિતીમૂલક વૃત્તાંતકથન અને ભાવના-વિચાર પર લેખકનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે વિસ્તૃત ફલક પર પથરાયેલાં અનેક ઉપકથાનકોની વસ્તુગૂંચણી અને વિચારપ્રધાન બૃહન્નવલની હેતુસિદ્ધિ અર્થે ડાયરીની

મદદ લેવાઈ છે; પણ એ માધ્યમમાં પ્રથમ પુરુષના કથનકેન્દ્રથી પાત્રના આત્મમયન, આત્મપરીક્ષણ અને આત્મલક્ષી સવેદનાઓના નિરૂપણની જે સુવિધા રહેલા છે તેનો પૂરતો લાભ લઈ શકાયો નથી આથી પાત્રનાં મંથન - સવેદનનું આલેખન સઘન ન રહેતાં પ્રસ્તારી બન્યું છે ભાવના-વિચારનું ભારણ વધ્યું છે, અને વાતાવરણ પણ કથામાં ઘણાં સ્થળે ધૂમિલ રહેવા પામ્યું છે જોકે, લેખક 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવી ચિંતનપ્રધાન બૃહન્નવલની રચનાગત મુશ્કેલીઓથી વાકેફ હોવાથી ચિંતન પાત્રથી સાવ અળગું ન પડી જાય કે નહીં અમૂર્ત ન બની જાય, અને તે કારણે કથા નીરસ શુભક ન બની બેસે એ બાબને સાવધ રહ્યા છે આથી પુરોગામી ચિંતનપ્રધાન બૃહન્નવલની દેટલાક મર્યાદાઓ તેઓ અમુક હદે નિવારી શક્યા છે. પરંતુ તેઓ આંતર-આલ્મ વાસ્તવની સકુલતાને અવગત કરી તેને કળાના સત્યમા રૂપાંતરિત કરવાનો પુરુષાર્થ કરવા કરતા બાહ્ય પરિસ્થિતિઓ તથા પાત્રોની સકુલ મન સ્થિતિઓનું સરલીકરણ કરીને સંતોષ માને છે. તેમની સામાજિક વાસ્તવને લક્ષ્મી નવનકથાઓ કળાદષ્ટિએ ઊણી ઊતરે છે તેનું એક મૂળબૂન કારણ તેમનો આ રંગદર્શી ભાવનાત્મક અલિંગમ પણ છે

દર્શકની આ પ્રકૃતિગત રંગદર્શિતા તેમની ઇતિહાસનાં ઉપાદાન પર આધારિત નવલકથાઓમાં એતોહર રૂપ ધરે છે. ઐતિહાસિક તથ્યોનો ત્રિનિયોગ એમાં એવો ઔચિત્યપૂર્વક થયો છે કે કળાદષ્ટિએ અનિવાર્ય ન હોય ત્યાં સુધી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ અને ઘટનાઓની ઐતિહાસિક રેખાઓ અળપાતી નથી અને ત્યાં સુધી કાળચુલ્કમથી કૃતિનું વાતાવરણ વણસે નહિ એ બાબતની સાવધાની અને સભાનતા લેખકે રાખી હોવાથી જે તે જમાનાનું ઐતિહાસિક વાતાવરણ તેમની આ પ્રકારની કથાઓમાં શ્રવંત સ્વાભાવિક અને સ્પર્ગક્ષમ ઉપમા અનુભવાય છે મુનશી અને રમણલાલે કાળચુલ્કમને વહોરીને પણ આધુનિક સમયની ભાવનાઓ અને વિચાર-સરણીઓ ઐતિહાસિક / પૌરાણિક કથાઓમાં મૂર્ત કરવાની જે ભૂલ કરેલી, તેમાંથી બોધપાઠ શીખીને દર્શક સમયસર એની ગપા છે એટલે, ૧૮૫૭ના વિપ્લવની પશ્ચાદ્દશ પર રચાયેલી તેમની કલ્પનાપ્રધાન નવનકથામાં તાત્કાલિકે સિવાય બધાં જ મહત્ત્વનાં પાત્રો તેમની કલ્પનાની સરજત હોવા છતાં, એમાં ઐતિહાસિક વાતાવરણનો અનુભવ સાદા તથા છે આધુનિક લોકશાસનના પૂર્વઉપમમાં ગણતંત્ર કે લોકરાજ્યની ભાવનાઓ 'દીપનિર્વાણ' અને 'સોફ્ટીસ'માં જે તે દેશકાળની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ અને યુગભાવના સાથે સમરસ અને મુસંવાદી બની રહે એ રીતે નિરૂપાઈ છે ઇતિહાસની પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ અને ઘટનાઓ તથા કાલ્પનિક પાત્ર-પ્રસંગોના ચિત્રણમાં વિગતપસંદગી કરવામાં લેખકે એવો વિવેક દાખવ્યો છે કે ઇતિહાસનાં તથ્યો સાથે છૂટ લેવાઈ હોય ત્યાં પણ વાતાવરણ વિસંવાદી બનતું

નથી તેમનો આ સૂક્ષ્મ કળાવિવેક જે તે સમયની રાજ્યપદ્ધતિ, રાજકીય સામાજિક સાસ્કૃતિક પર પરાઓ અને સરથાઓ યુદ્ધો, ઉત્સવો આદિના નિરૂપણમાં અને સવાદ-વર્ણન-કથનમાં પ્રયોજાયેલ ભાષાના વિનિયોગમાં પણ દેખાઈ આવે છે અમુક યુગવિશેષનો સજીવ સ્વાભાવિક પરિવેશ રચવા માટે ઉપયોગમાં લવાયેલા તત્કાલીન ધર્મ, સમાજ રાજ્યતત્ત્વ, યુદ્ધવિદ્યા વગેરેના પારિભાષિક શબ્દો ઉપરાંત શિષ્ટ સસ્કૃત તત્સમપ્રધાન પદાવલિ તેમ જ તદ્દનવ કે દોષ શબ્દોની પસંદગીમાં પણ તેમની ભાષાકીય સૂઝ અને સભાનતા ધ્યાન ખેંચે છે

દર્શકની નવનકથાઓમાં પ્રચિષ્ટ સસ્કૃત સાહિત્યની પરિપાતીએ થયેલા નારી સૌન્દર્યના વર્ણનો ઓછા આકર્ષક નથી પાત્ર-પ્રસંગ પરિવેશને સાક્ષાત્કારક રૂપમાં મૂર્ત રી શકે તેવા ઇન્દ્રિયસંવેદ્ય વર્ણનચિત્રો તેમના અનકારમહિત કલ્પનમમૂર્દ કથાગદ્યનું એક મમળ અંગ છે દર્શકનો પ્રતિભાવિશેષ તેમના આ વિવિધરંગી વર્ણનોમાં અને વિશેષતઃ ગદ્ય પાત્રોના સર્જનમાં પૂર્ણતયા પ્રગટે છે મહર્ષિ ઐત, મહાકાશ્યપ સોક્રેટીસ આદિ વિશ્રુતિઓના ચિત્રનિર્માણમાં લેખકની સર્ગશક્તિ અને રંગદર્શી જીવનદષ્ટિનો મધાયેનો દુઃસ્વગર્ભનયોગ આસ્વાદ્ય બની રહે છે

દૌતુકમૂલક કથાપ્રપચ થકી નીપજનો વર્તારસ કાકતાવીય ઘટનાઓ અને નાટ્યાત્મક કે નટકી પરિચ્છિતિઓના સકલનથી રચાતી તાલમેનિયા પરાકાષ્ટાઓ જાસૂમી જાગ અને અતિપ્રાકૃત તત્ત્વોના ચમત્કારથી સરજાતું રહસ્યમય ગેમી વાતાવરણ અને અતિમાનવની કોઈના કથાનાબ્દોના ભાવકને અદ્વરજીવ રાખે તેવા શૌર્યમાહસ તથા પ્રેમપ્રકરણ આવી સામગ્રીથી વાર્તારસિદ્ધ વાચકદહની ડુચિ-અપડુચિને પોષતી-વોષતી પર પરાગત ઐતિહાસિક રજનકથા—Romance—ના પ્રત્યેક અંગનું પરિમાર્જન કરી તેને નવનકથાની સાચી િયા દાખવીને એ કથાસ્વરૂપનો ક્ષિતિજવિસ્તાર સાધવા માટે દર્શકે કરેનો સ 'કપુરુપાર્થ' આપણા કથામાહિત્ય પૂરતો અનન્ય લેખાય તેવો છે અનેકપ્પડીય વિચારપ્રધાન બૃહન્નવદ સર્જવાનો તેમનો મહત્ત્વાકાંક્ષી પ્રયત્ન પણ એટલો જ નોધપાત્ર છે આ પ્રકારની બૃહન્નવદના અનુગામી સર્જકોને તે અગેની નવર ગત સમસ્યાઓ વિશે ધણુ ધણુ શીખવા અને સમજવા જેવું એમાંથી મળી શકે તેમ છે

ખિસ્સા વિશે

માગ નાનકડા દૌહિત્રે દલસુખ દરજીને કહ્યું, 'કાકા, મારા જબ્બાને એકેય ખિસ્સા મૂકતા નહીં.' મને આ સાંભળીને સાચે જ આઘાત લાગ્યો. આવી કુમળી વયે આ છોકરાના આવા વિચાર ? મોટપણે આવા એ શું ધાડ મારવાના ? અમે તો એની વયના હતા ત્યારે ખમીસને બદલે જબ્બા તરફ અને જબ્બા કરતાં કોટ તરફ સવિશેષ પક્ષપાત દાખવતા હતા, કેમ કે ખમીસ કરતાં જબ્બામાં અને જબ્બા કરતાં કોટમાં વધારે ખિસ્સાં મુકાવવાની સગવડ મળતી હતી જબ્બાને એ બાબુ એ, અને ડાબી બાબુ ઉપર એક - એમ ખાસ્સાં ત્રણ ખિસ્સાં તો ચાલી આવતી પ્રશસ્ત પરંપરા પ્રમાણે મુકાવતાં હતાં, પરંતુ તે ઉપરાંત અને જબ્બાના ઉપરના ભાગે ડાબી તરફ અંદરની બાબુએ એક ચોર-ખિસ્સાં મુકાવતા હતા. એ ખિસ્સામાં અમે કોઈ દોસ્તને આપવાં ન હોય એવાં સિટકરો, સિગારેટની ચાંદી ને ચોકલેટના રંગબેરંગી કાગળો વગેરે છુપાવી રાખતા. ક્યારેક મામામાસીએ ઉદાર ચર્ચને આપેલી અને ઘરના વડીલોએ અમને ચુરતપણે રાખવા દેવા જ સોંપેલી રૂપિયા - એ રૂપિયાની નોટ પણ એમાં જ છુપાવતા.

'અનેક અનુભવોનાં ફલસ્વરૂપે એટલું તો અમને લાગ્યું જ છે કે જેમ ચડી-ખમીસ, જબ્બો-લેંધો અને પેન્ટ-બુથર્ટને ખિસ્સાં વધારે તેમ જ વધારે અમે ગામડામાં હતા અને સીમમાં ગોરસઆમત્રી, રાયજ, બોર, પીલુડાં વગેરે વીણવા જઈએ ત્યારે અમને આ ખિસ્સાં ખૂબ ઉપયોગી થતાં. મા સવારે બપોરે જે ખાવાનું - ચાવણું - આપે તેમ અમે ખિસ્સામાં જ ઠાંસીકાસીને ભરતા. આજના લોકો પ્લાસ્ટિક કે રેઝિનનાં ચેઇનવાળાં પાકીટમાં લયબોક્સ મુકાવતા મુકાવતા બંધ છે ત્યારે અમને એમના હાથની સાચે જ દયા આવે છે. લયબોક્સ લઈ જતી પડે એવા નાસ્તાને જ અમે તો મંજૂર ન કરીએ! અમે તો કાસુ કોડું આરોગવાના જ પક્ષના. સામાન્ય સંજોગોમાં તો સાકરિયા ચણા છે, રેવડી છે, શિંગદાણા, ધાણી-ચણા, સેવ-મમરા ને પાપડ-પૌંઆ જેવી ખાદ્ય ચીજોના અમે હિમાયતી. મુખમાં ફાકો ફાકો પધરાવાયં ને આસ્તે આસ્તે ચવાતાં ખાવાનું લાંબુચે ચાલે એક બાબુ અમને પાઠ ભણાવતા માસ્તરસાહેબની જીભ ચાલે ને બીજી બાબુ એમનાં 'ચબ્બુનાં બાણ' ઝીલતાં અમારીયે જીભ ચાલે! ક્યારેક અમારા મુખમાં જે પ્રકારે કરડકટ

ચાલતી તેથી માસ્તરસાહેબની અધ્યાપનકળા વિમુખ્ધ થતી અને ત્યારે તેમની કર્પીણ નગર અમારા મુખની સંચારણરીતિની નોંધ લેતી અને તેઓ તેમની વાગ્ધારાને અણધાર્યો વળાંક આપી અમને ઉમ્મરે ટપારતા : 'અલ્યા એવ, વનેચરની જેમ ક્યારનો ડાયામાં શુ કટકટાવ્યા કરે છે ?' અમે ત્યારે ઠાવકા થઈ, પાણીના અભાવે, કેવળ થૂંકના જોરે માંડ માંડ મોઢામાંના ચાવણાને ગળે ઉતારનાં નિર્દોષપણે હસવાની અને 'કાંઈ નહીં, સાહેબ' એમ બોલવાની કોશિશ કરતા અને ક્યારેક સાહેબ અમારી આંતરિક કોશિશનેય અરદાસ્ત ન કરી અમને વર્ગ બહાર જઈને થૂંકી આવવાનો આદેશ આપતા ત્યારે અમે શીઘ્રપણે જડી, થૂંકી આવીને મોઢું સાફ કરવાના બદલે, પાણીની ઓરડીએ જઈ પાણી પીને મોઢું સાફ કરી પાછા આવતા.

અમને ખિસ્સામાં જાતભાતની વસ્તુઓ મૂકવાનો ગોખ ! એમાયે, ખરોખર રંગદાર રૂમાલ પસંદ કરી અમે એની ઈશ્તી કરાવી, પછી શિંગોડા-આકારે કાળજીપૂર્વક એ ખિસ્સામાંથી ડોકું કાઢે એમ ગોઠવવાની ખામ જહેમત ઉઠાવતા. વળી ધરના વડીલો જો રૂપાળાં પેન-પેન્સિલ આપે તો તેય ખિસ્સામાં રહીને ચમક્યા કરે એ રીતે તેમની કિલ્લપ ભરાવીને રાખતા. એ પછી તો વધુ પુખ્ત થયે માસ્તરસાહેબને કી પેટે આવવાની થતી બેપાંચ ડપિયાની નોટોયે વડીલો જો અમને મોંપવાનું સાહસ કરતા તો અમે રાજીના રેડ થઈ જતા અને ખિસ્સામાં હોય તોયે એ નોટો જોઈ શકાય એવા ત્રીણા કાપડનાં ખમીસ-ઝખો ચડાવીને એ નિશાળે સંચરતા.

અમારી સાથે અબ્દુલકાદર કરીને એક છોકરો હતો, લહેરી ને મસ્ત. આપણી પાસે ઊંઘો હોય તો વાતાવરણમાં મધમધાટ અનુભવાય. કપડાં પર સેન્ટ-અત્તર છાંટવાની એની ટેવ. અમને વાર તહેવારે મેન્ટ - અત્તરનો કૃપા-લાભ આપે ખાસ તો અમારા ખિસ્સા પર એ જાતભાનનાં સેન્ટ લગાડી આપતો અને ત્યારે અમારા આનંદનો પાર રહેતો નહીં. અમે કોઈ મસ્ત લહેરની જેમ ચૂમતા રહેતા.

વળી અમે ખિસ્સાની સિલાઈ ખાખત ખાસ કાળજી રાખતા. ખિસ્સાની કંઠ દેવી રાખવાની, કેવા ટાંકા લેવાના, ખિસ્સા માટેના કાપડ માટે કયો કલર પસંદ કરવાનો, ખિસ્સા પર કયા પ્રકારનાં ને કેટલાં બટન ઈઈ રીતે ચોડવાનાં — આ બધા વિશે અમે ઝીણવટભરી ચર્ચા કરતા અને એ રીતે જ અમારા દલમુખ દરછોતે સિલાઈ કરવાની કડક સૂચનાઓ આપતા. એક જમાનામાં તો જે રંગનું ખમીસ, એ જ રંગનાં ખિસ્સાં રહેતાં, પરંતુ ધન્યવાદ ઘટે છે આપણા ફિઝી જગતને કે એણે આપણને જાતભાતના ખિસ્સાના રંગ-આકારો વગેરેની સમૃદ્ધ શ્રેણી આપી. બધાંથી

કલરને ભુગટ' હોય અને એના પર લાવના એકાના જેવું ખિસ્સું હોય ત્યારે તે આપણને એમ જ લાગે કે આ આપણા કેવેયા કુવરે પેતાનું દિલ જ છતીની અદરથી કાઢીને બહાર રાખી દીધું છે ! હજુ મને લાગે છે કે ખિસ્સાની ડિઝાઇનમાં ઘણું ઘણું યર્ષ શકે દરજીમાઈએ એ દિશામાં ખાખત રાખીને અનેક પ્રયોગો કરવા ધટે અને તેમાયે આ યુવાવર્ષમાં તે ખાસ

ખિસ્સું મુકાનીએ અને એના પર કોઈ ડિઝાઇન જ ન હોય તો કઈક અડવા-પણું આપણને લાગતું હોય છે જેમ મૌલામ્યવતીનું ચા'લા વગરનું બલાટ તેમ જ ડિઝાઇન વિનાનું ખિસ્સું મહન કરી શકતું નથી અને તે ખિસ્સું કરાનીએ ત્યારે છદ્ધપૂર્વક અમારી મોટીબહેનને એના પર અમારું નામ ગૂથી દેવાનું જણાવતા, તે અમારી એ બધી બહેન અમને વધુ પૂછ્યાગાછ્યા વિના જ અમારું નામ ગરી ગુજરાતી ભાષામાં ખિસ્સા પર ગૂથી દેતી અને એ જ્નેતા જ અમે છકેડાતા : 'આ શુ કર્યું ? અમારું નામ આ રીતે, ગુજરાતીમાં ? અમારે તે તે એમીમીટીમાં જોઈએ !' મોટીબહેન હમતા હમતા કહે : "અ શ્રેષ્ઠને 'એ' તે તને વાંચનાય આવડેના નથી..."ને ત્યારે અમે જવાબમાં કહેતા 'એટલે જ તુ અ શ્રેષ્ઠમાં જ અમારું નામ ગૂથી દે' અમે ગુજરાતીમાં ગૂથેલા નામના દોરા ઉકેલાવી - દૂર કરી અ શ્રેષ્ઠ નામ ગૂંથાતીને જ'પતા આપણા ખિસ્સા પર ગૂથેલું નામ તે એવી લિપિમાં ને એવા મરોડમાં લોય કે આપણા મિત્રો તે જ્નેતા જ તે વાચી ન શકે અને વિમામણમાં પડી જાય ! અને ત્યારે જ તે જોઈને વિગલિતવેદાન્તર એવો આનંદ થાય છે. એમણે આપણું જ નામ આપણેય ખરેખર વાંચી ન શકતા હોઈએ ત્યારે તે અહાહાહા.....

અમને ખરોખર રમણ છે, ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના ધન્ય દિવસનું ત્યારે આપણા દેશને આઝાદી મળી, આઝાદી આવતા પોતાનાં ખિસ્સા સારી પેઠે તર કરી શકાશે એનો ખ્યાલ હજુ પગબર થયેનો નહીં ; એમ છતાં, ખિસ્સાને માટે જ હશે, સ્વતંત્ર ભાગતની લોકશાહી સરકારે રાષ્ટ્રધ્વજની ડિઝાઇનવાળા ધાતુના મિસ્સાએ અમને નિશાળિયાએને વહે એલા. એ મિસ્સા હાથમાં આવતા જ અમે ખુશખુશ થઈ ગયેલા. સુભાષચંદ્ર બોઝે એમના ખિસ્સા પર લટકાવેલા તેથીયે વધુ મિસ્સા અમે ખિસ્સા પર લટકાવી સર્ગાવહાલાં ને મિત્રમંડળમાં ગૌરવપૂર્વક ધૂમેલા. આ તે અમે જ્નેતા જ અમારા ખિસ્સે ખિસ્સે ભરાવતાં આદવા પોરસાઈ ગયેલા; આના બદલે જ્ને ખીલએ આપણા ખિસ્સા પર મિસ્સા ભરાવે તે આપણે દેટલા બધા પોરસાઈ જઈએ. પરંતુ એ દિન કહાં કે ...

અમને અવારનવાર ઘેરથી સૂચનાએ મળતી કે ખિસ્સામાં આ ભરાય ને પેલું

ન ભરાય, પરંતુ શેઠની શિખામણ ઝાપા લગી, એમ ધરનાની સૂચનાઓ ધરના
 પગથિયા મુવી જ યાદ રાખતા (અમે એ રીતે અપરિચીટી પણ ખરા) ,અમે
 તો ખિસ્સામા મદિરનો ઠેર પણ ભરતા અને ચવાણુ પણ ખિસ્સુ ખમરુગ
 ખીની નેમ ચીકણુ થાય તો ચાય અમે તો કોઈ વાર વગી વગી મુઝીમા લઈને
 મસગની ગમે એવી રેતનેય ખિસ્સામા પધરાવતા અને તક મળ્યે રાત્રે આગિયાનેય
 ઝડપીને ખિસ્સામા બેસાડી એના ચમકારે આસપાસના સૌને ચમકાવીને રાચતા
 મોટા થયા ત્યારે ખિસ્સામા પત્ની - પ્રિયતમાના પત્રોથે છુપાવીને ફરતા થયા
 એમાથે કોઈ વાર એપોઇન્ટમેન્ટની અરજીના બદલે ભૂલથી શ્રીમતીઇતો પ્રેમપત્ર
 અપાઈ ગયાની સ્વાદિષ્ટ ભૂલોથે કરી છે ને તુરત સુધારીથે લીધી છે । વળી
 અમારાથી કમસિલ્લેગે, કોઈ વિપરીત ઓછડિયામા કવિતાના ફૂડાળામા પગ
 મેલાઈ ગયો ને ત્યારથી તો અમારા ખિસ્સાની ખરોમરની વને શરૂ થઈ હવે
 બાપડા ખિસ્સા કવિતાના નાનામોટા કાગળિયાથી ફાટફાટ થતા હોય છે કોઈ
 માજરામા પૂરેલી મેના જેમ પછાડા નાખતી ચીખે એમ અમને અમારી કવિતા
 ખિસ્સામા ચીખતી હોય એવો ભાસ થાય છે બાથરૂમમા પૂરેલી જેમી બહાર
 આવવા જેમ ધમપછાડા કરે તેમ અમારી કવિતાયે ખિસ્સામાથી બહાર આવવા
 ધમપછાડા કરે છે અવમત, એ ધમપછાડાની માત્ર અમને કવિઓ સર્જકોને જ
 ખમર પડે છે, તેથી જ શ્રોતા જેવો નથી ને કવિતાને ખિસ્સામાથી છોડી નથી ।
 આજેય કાગળિયે ફાટુ ફાટુ થતા ખિસ્સા ખૂતુ ખૂતુ થતા હોઈ અને સાલગનારા
 કાન જેતા ચમકી ઊઠતી અ ખો જેના જ એ કોઈ કવિ-સર્જકનો અવગતિથો
 જીવ હોવાનુ હુ અનુમાન કરુ છુ અને મહા શે માત્રુ એ અનુમાન સાચુ નીકરો
 છે । આપણે કવિની - કવિતાની સદ્ગતિ માટેના અને ખિસ્સાનો ભાર હળવો થાય
 એ પ્રકારના રચનાત્મક ઉપાયો મજબૂત રીતે અમલમા ચૂકવા જોઈએ

મે અહી ખિસ્સાનો ભાર હળવો થાય એની વાત કરી પણ તે તો કવિતાની
 વ્યામતમાં કરી છે નાણાનો મામલો ફૂપા કરી એમા તમે ન જ સડોવતા જેમ
 માથાભારે માળમેનો પોતાનો એક વર્ગ હોય છે તેમ ખિસ્સાભારે માળમેનોથે એક
 વર્ગ હોય છે ખિસ્સાના જ જેરે પોતાનુ ક્ષેત્ર ન હોય તેમાથે તેઓ ડખન - દાદાગીરી
 કરતા હોય છે એમને મન તો કવિઓ - કનાકારો એ સૌ ખિસ્સાના ભારે ખરીદી
 શકાય એવો બખરુ માત્ર જાણે । આવા લોડોથી તો નવ ગજ છેટે જ રહેવું સારુ
 અને એવુ જ સારુ નવ ગજ છેટે રહેવુ ખિસ્સા ખામી ને ભલકા ભારી રાખનારા
 લોડોથીયે આમ તો બાર લાખ છપ્પન હજારના ધણી હોય; એવો એમનો ડુઆગ
 ફંડકાળામા મોગી બોલીયે એમની જ હોય; પણ ખરેખર રકમ કઢાવવા જાઓ
 ત્યારે પાણી કહેતા કાઢવેય ન નીકરો એ લોડો ખિસ્સામા હાથ તો સહેલાઈથી

નાખે, પણ પછીથી, જેમ દરમાં પેઠેલો હાંદર સહેલાઈથી બહાર ન આવે તેમ એમનો હાથ પણ ખિસ્સામાંથી જલદી બહાર આવતો નથી. તમે ચાના પૈસા ચૂકવી દો પછી જ એમનો વરદ હસ્ત આઠ આની કે રૂપિયાની નોટ લઈને મરતો મરતો ખિસ્સાની બહાર નીકળે, પણ ત્યારે તો ઘણું મોડું થઈ ગયું હોય.

અમારા એક મિત્રને ઝબ્લા-લેંઘા, સફારી, કોટ-પેન્ટ જેવા પોશાકો ખૂબ પસંદ છે. એમના હાથ ખાલી હોય ત્યારે તે અનિવાર્યપણે એમના ઝબ્લા-લેંઘા, સફારી કે કોટપેન્ટના ખિસ્સામાં જ ભરાવેલા હોય, આપણે પૂછીએ કે 'જે હાથથી ખિસ્સામાં કંઈ શોધો છો?' ત્યારે કંઈક ક્ષોભસંકેય સાથે હાથ બહાર કાઢી 'હે! ના, ના, નયિંગ' કહેતાં થોડી વાર હાથ ચૂલતા રાખીને ઊભા રહે; વળી પાછા એમના હાથ પૂર્વવત ખિસ્સામાં ભરાઈને જ સ્થિર થાય. એમનાં ખિસ્સાં તો હાથને ટેકવવાનાં રહેંડ હોય એવાં જ આપણને લાગે! એ લોકોને તો એમના પોશાકમાં ખિસ્સાં ન હોય તો સાવ અડવું-અડવું, કાંડાં જ કોઈએ કાપી લીધા હોય એવું લાગતું હોય છે.

કપડાંને ખિસ્સાં નહીં રખાવવાનો ખ્યાલ ત દુસ્સ્ત ખ્યાલ નથી જ. એ ભયમાંથી જન્મેલો ખ્યાલ હોય છે ખિસ્સાં જલદી ફાટે છે ને તેથી પછી કપડું પહેરવા જેવું રહેવું નથી એવી બીકણવૃત્તિ જ ખિસ્સાં રાખવાની ખિલાફ હોય છે. આપણે એવી રોગિણ વૃત્તિને હરગિજ પોષવી ન જોઈએ. ખિસ્સાં રાખવાથી માનમરતબો, ધન્યતા-ઔરવનો કેવો અનુભવ થાય છે તે તો ખિસ્સાં રાખ્યે જ સમજાય. આપણે દાખાલ હોઈએ, આપણો ડગલો ખાંટીએ લટકતો હોય અને આપણાં દીકરા-દીકરીનાં પોરિયાં ખુરશી પર સ્ટૂલ ને સ્ટૂલ પર પોતે ચડી આપણા ડગલામાંથી પાંચિયું-હસિયું કાઢે, ચાંકલેટ-પીપગમિન્ટ કાઢે - એ દ્રશ્ય જ કેટલું આહલાદક છે! દાખાલ હોઈએ કે ડગલા પહેરીએ એથી વાત મતતી નથી, ડગલાને ખિસ્સા જોઈએ ને ખિસ્સામાં કંઈક બાળકો માટેવું હોવુંએ જોઈએ. આપણાં ઓફિસ માટેનાં કોટ-પેન્ટ ખાંટીએ લટકનાં રહે અને આપણાં ઘરવાળાં એ કોટ-પેન્ટનાં ખિસ્સાંની તલાશ ન લે તો તો ધ્યાનત છે આપણી ઓફિસરીને! આપણે ઓફિસર થયા કે ઓફિસમાં આપણે ગર્લ-એક્સટ્રી કે લેડી-ટાઇપિસ્ટ રાખી તે ઘટનાની સાર્થકતા શી? આપણે કોઈ ઓફિસ-ગર્લના લફરામાં ફસાયા તો નથી ને એની તરતપાસ કરવાની સંશયવૃત્તિથી આપણાં કોટ-પેન્ટનાં ખિસ્સાં ન ફેંસાય તો એ ખિસ્સાં રાખ્યાં પણ શા કામનાં? શ્રીમતીજી, આપણા ખિસ્સામાંથી એક કવર કાઢે, એ પ્રેમપત્ર હશે એમ માની ઝટપટ પાચરૂમમાં ભરાઈ જઈને ખોલે અને ખોલતાં જ એમાંથી 'ફાટેલા ખિસ્સાની આત્મકથા' જેવો કોઈ તંત્રી મહાશયે સાબાર પરત કરેલો લેખ નીકળે - એ આખી ઘટનાનો, જે ભાવ-રોમાંય છે તેની તો કલ્પના જ કરવી રહી.

આપણે જો ખિસ્સાં ન રાખીએ તો પાકીટ, રમાલ એ બધું જે રીતે રાખવું ઘટે એ રીતે રખાય જ નહીં. પેલી સોનાની સાંકળીવાળા ધડિયાળ પણ પછી ક્યાં મૂકવાની ? કેડે એને ચાવીના ઝૂડાની જેમ લટકતી રાખવાના દહાડા આવે ! ખિસ્સા વિના ખિસ્સાપોથીઓનું - પોકેટબુક્સોનું શું થાય ? તમે 'ખિસ્સાકોશ' કહીને જે કોશ પ્રસિદ્ધ કરો તે જો સામાન્ય સાહજતા ખિસ્સામાં આવે જ નહીં તો દિલગીરી સાથે કહેવું પડે કે આને 'ખિસ્સાકોશ' નામ આપવામાં ખરાર અચર્ચ થાય છે.

ખિસ્સાં તો જોઈએ પણ કઈક આખમા લીધી જાય એવી સાહજતાં જોઈએ. પેલા ક્રિકેટના અમ્પાયરોના ડગલાના ઠાંગારૂની કોયળી જેવાં ખિસ્સાથી તો તોખા ! ક્રિકેટરોની ટોપીઓ એ ખિસ્સામાં તો માથું દાળીને નિરાતે થાક ખાઈ શકે તે એમના સ્વેટરો પૂરી એવર સુધી એ ખિસ્સાની પાળી પકડીને ઝૂલતાં જ રહે ! આના કરતાં તો આ અમ્પાયરોને ડાબે-જમણે ત્રણચાર ઝોળા જ બધાવી દેવા જોઈએ !

અમારી પડોશમાં વશરામકાકા રહે છે એમના ડગલાના ખિસ્સાને આપણે ખિસ્સુ- કહીએ બલે, વસ્તુતઃ તો ડગલા સાથે સીની દીધેલી એ કોયળી જ કહેવાય. સવારે લટાર મારીને એ ઘેર આવી નિરાતે ઓટલા પર આસન જમાવે. પછી ખિસ્સામાંથી દૂધની બાટલી કાઢે, ઘેર દેવાની. છાપુ કાઢે, એ વાચવાનું અને પછી આસ્તેથી પાનનો ખસતો કાઢે - જેતણુ પાન આસપાસનાને દેવાના અને એક ખે પોતાના ગવોફામાં દાખવાનાં એક વાર તો એ વશરામકાકા અલકમલકની વાતોમાં પૂરા ગળાફૂલ હતા અને ત્યારે પડોશીના તોફાની ટીનિયાએ ખિલાડીનું એક બચ્ચું એમના ખિસ્સામાં ધકેલવાની ધૃષ્ટતાભરી કોશિશ કરેલી અને ત્યારેય વશરામકાકાએ હસતાં હસતાં એના કોમળ ગાંઠે વહાલના જે ચીમટા ભરતા કહ્યું, 'એકલા આ ખિલાડીના બચ્ચાને જ નહીં, એની સાથે તનેય ખિસ્સામાં રાખીને ફરીશ, સમજ્યો ટીનિયા !' અને ત્યારે ટીનિયાએ હસનાં હસતાં રડવાની અને રડતાં રડતાં હસવાની અનેખી ઠળા દાખવેલી.

વશરામકાકાનાં વહુ વારંવાર એમનાં કોયળા જેવાં ખિસ્સાં જોઈને અકળાય. અકળામણુમાં ને અકળામણુમાં ક્યારેક મોટેથી કહેતાં પણ ખરાં : 'પીટયા પેલા ખિસ્સાં કાતરનારાઓનેય આખા ગામનાં ખિસ્સાં નજરે ચડે છે, પણ આમનું ખિસ્સું નજરે ચડતું નથી આમનું ખિસ્સું કાતરવું હોય તો પતરી હું દઉં, પણ મૂઆઓને આ ડગલે ચોંટાડેલી કોયળાઓ પર પતરી મેલવાનું સહતું નથી !' વશરામકાકાનાં વહુની આ આર્તવાણીને કોઈ 'સીદાક્ષિણના' તરફદાર સંનિષ્ઠ

ખિસ્સાકાતરુએ ખ્યાનમાં લઈને વંશરામકાકાના ખિસ્સે વાઢ મૂક્યો. ખિસ્સુ ગયું, પણ વંશરામકાકાનો ખિસ્સેદાર વઢ અશુભુજી જ રહ્યો.

સારું છે કે ખિસ્સાં છે ને તેથી ખિસ્સાકાતરુ લાઈઓની કળા પણ ટકી છે. ખિસ્સુ કાપવું એ કળા કવિતા કે લેખ લખવાની કળાથી જરાયે ઊતરતી નથી. એમણે ધણું નૈપુણ્ય - સિદ્ધહસ્તતા જોઈએ છે વળી તમે તો 'ખિસ્સાકાતરુ' શબ્દથી ખલેડ મૂકીને જ ખિસ્સા કાતરનાર લાઈઓનો નિર્દેશ કરતા હશો, હું તો વિના ખલેડ મૂક્યે પણ ખિસ્સાં પર કાપ મૂકનારા વેપારીલાઈઓ, કર નાખનારા સત્તાધારીઓ વગેરેનો અને ખાસ તો ગૃહિણીઓનો પણ સૂક્ષ્મ અર્થમાં એ શબ્દથી નિર્દેશ કરું છું જે રીતે આપણી ગૃહલક્ષ્મીઓ આપણા ખિસ્સા પર પગારની રકમ આવતાં જ કાપ મૂકે છે તેની કલા લલલલા અર્થશાસ્ત્રીઓનીયે પહેંચની બહાર હોય છે.

એક જમાનામાં 'ગરથ ગાઠે ને વિઘા પાઠે' એવી કહેવત હતી ધોતિયા ઉપરણા ને સાડીઓ પહેરનારને ખિસ્સાનો સવાલ હોય જ ત્યારે ધોતિયા ને પાલવના છેડે ગાઠ વાળીને પૈસા રખાતા. કેટલાક બહુ કુશળતાથી છેડે ધોતિયાની ઓટીમાં પૈસા, ધરણું ને ચાંદીની છીંકણીની દામડીયે ભરાવી રાખતા. હવે તો ખિસ્સા સરકૃતિ આન્યા પછી આવી અગવડનો (જોકે હજુયે અમુક વર્ગને તો એ જ સગવડ શ્રેષ્ઠ લાગે છે!) સવાલ જ ઊઠતો નથી હવે તો ખિસ્સાભરુઓ અને ખિસ્સામારોની વધતી જતી ભીડ વચ્ચે ગરથ ગજવે સલામત કેમ રાખવું એ જ મુખ્ય સવાલ છે હમણા હમણાં કળિકાળમાં એવી સ્થિતિ સરળતી જાય છે. કે. ખિસ્સુ' કે ગમયુ જરાયે સલામત નથી. જાતભાતના વીમાઓ ઉતારતી વીમાકંપનીઓને ગજવાના વીમા ઉતારવાનું હજી પણ સૂઝતું નથી એ નવાઈની વ્યાખ્યા છે.

મેં તો એવા અનેક માણસો જોયા છે જે વગર ખિસ્સેય ખિસ્સાભારે માણસોની જેમ જ ટહેલતા હોય છે. કેટલાક પાસે તો ખીજના ખિસ્સાના જોરે જોરદાર રહેવા - યવાનીયે આવડત હોય છે. કેટલાક તો વગર ખિસ્સે અનેકને પોતાના ખિસ્સામાં રાખતા હોવાનો મજબૂત દાવો કરતા ફરતા હોય છે. એકવાર મારા એક અધાજે ચેરમેન બની બેઠેલા દોસ્તને કહ્યું, 'તમે ચેરમેન બન્યા તે બદલ અભિનંદન તો આપું છું, પણ સાચવજે પેલા વાયા વીરમગામવાળાથી.' મારો દોસ્ત કહે: 'ડાન્ટ વરી, એ તો મારા ખિસ્સામાં જ છે!' સારું છે કે મારા દોસ્તની આ વાત, પેલો વાયા વીરમગામવાળો જાણતો નથી; નહીં તર એ શુ પ્રતિભાવ આપત? આપણેય ન જાણીએ ને આપણામાંનો જ કોઈ આપણને એના પોતાના ખિસ્સામાં હોવાનું માનીને મસ્તીથી ચાલતો હોય! આપણે કોઈના ખિસ્સામાં

હોઈએ કે ન હોઈએ — એ બાબતથીયે વધુ મહત્વની બાબત આપણે આપણા પિસ્તામાં કેટલો રાખી શકીએ છીએ તે છે.

એકે અવારનવાર આ પિસ્તાની વાતે કંટાળાયે આવે છે. મનમાં થાય છે : 'છોડને છાલ આ પિસ્તામિસ્તાનો. આપણે તો એક લંગોટી ને એક લંબોટીર કાફી છે' પરંતુ અનુભવીઓ કહે છે કે લંગોટી ને લંબોટી પામેય પિસ્તાનું કામ કરાવનારા વીરલાઓ પણ તુલસીદાસના આ સંસારમાં પડ્યા છે. મુદામ વાત તો મનની મુકી છોડવાની છે. એ છૂટે તો પિસ્તુ હોય કે ન હોય — શું ફરક પડે છે? ઠીક છે, પિસ્તું રાખો. એના પર સુંદર ભરતકામ કરાવો. એના પર અનુકૂળતા હોય તો નેહરુજી ભરાવતા હતા તેમ ગુલાબનુ સુંદર ફૂલ પણ ભરાવો. ખાલી પિસ્તેય ભર્યા ભર્યા મનની મસ્તીથી હરોફરો. ખરેખર તો લોકોને પિસ્તાની કે પિસ્તાવાળાની નહીં તેટલી પિસ્તાવાળાની મસ્તીની પડી છે. ખાલી પિસ્તેય મનમાં સભરતાનો આનંદ ટકાવવાની કળાના આપણે તો બંદા બનવું છે અને તેથી સ્ત્રો વગર પિસ્તે પણ પિસ્તાની વાત લખીને મનમાંનો આનંદ માણવા — મણાવવાના આવા ત્રાગડા આપણે રચતા રહીએ છીએ તે!

સાબાર પ્રાપ્તિ - સ્વીકાર

ભાડળી વાક્ય : સં. ડૉ. ઉપેન્દ્ર ઉ. રાવલ, પૃ ૨૦, રૂ ૨-૦૦, મરાલી મોતી : લે. ડૉ. ઉપેન્દ્ર રાવલ, પૃ. ૧૬, રૂ. ૩ ૦૦ — અન્નેના પ્ર૦ પ્રભા પ્રકાશન, ૨૧૫ પાંજરાપોળ રોડ, ૧૮૭/ખી/પર કંદોરી બિલ્ડિંગ મુબઈ-૪૦૦૦૦૪ સફેદ અંધારાં : લે. જયંત રેલવાણી, પૃ. ૯૬, રૂ. ૬-૦૫, પ્ર સિંધુ ભારતી પ્રકાશન, ૧૨ અ, જંકશન પ્લોટ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧ કોલેજની હવામાં : વ. ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા, પૃ. ૬૪, રૂ ૬ ૦૦ પ્ર૦ કુસુમ પ્રકાશન, નારાયણનગર અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૭. જિનતરવ : લે. ડૉ. રમણલાલ ચી શાહ, પૃ ૧૭૬ રૂ ૨૦-૦૦ અર્ધી સદીના આરે : સં પન્નાલાલ ર શાહ, પૃ ૯૭, રૂ ૧ -૦૦, — અન્નેના પ્ર૦ શ્રી મુબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૮૫, સરદાર વી પી રોડ, મુબઈ ૪૦૦૦૦૪. કાણોનું આલબ્ધ : લે સુશીલા જવેરી, પૃ ૧૫૨, રૂ. ૩૦-૦૦ વિદેતા-ગૂર્જર અંધરતન કાર્યાલય ગાંધીમાર્ગ અમદાવાદ. વિચારદર્શન - ૩ : સં. મધુસૂદન બક્ષી, જયેન્દ્રકુમાર વાસિક ભોગીભાઈ ગાંધી, પ્રયાંત દવે રણછોડભાઈ પટેલ પૃ ૩૬૨, રૂ. ૪૦-૦૦, પ્ર૦ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર. હાથ ફેંકોસે આંધળા સુગંધને : લે હર્ષદેવ માધવ, પૃ. ૧૪, રૂ. ૨-૫૦, એક કીડીનું બ્રહ્મ. પ્ર૦ સુધવા : લે. ભરત વાસિક, પૃ. ૬૦, રૂ. ૨-૫૦ — અન્નેના વિતરક : અંદમોલિ પ્રકાશન, ૨૪૬, ક્રસ્કોટ, દોશીવાડાની પોળ, ઠાણપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧-

ભાગવતમેલનાટકમ્

પ્રાચીન સમયમાં દક્ષિણના પ્રદેશોમાં યક્ષગાન નામે સંગીતની પરંપરા પ્રચલિત હતી આ ઉપરાંત પણ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં પોતપોતાના લાક્ષણિક નૃત્ય તેમ જ સંગીતનાટ્યપ્રકારો પણ હતા આ વિભિન્ન નૃત્ય તથા નાટ્યશૈલીઓમાંથી લગભગ ૧૬મી સદીથી કેટલાક નવીન નાટ્યપ્રકારોનો ઉદ્ભવ થયો આંધ્ર અને તમિળનાડુમાં ભાગવતમેલ, કર્ણાટકમાં યક્ષગાન અને કેટલાકને મતે કેરલમાં કથકવિ જેવા નાટ્યપ્રકારો યક્ષગાન અને અન્ય પ્રાદેશિક શૈલીઓમાંથી જન્મ્યા છે.

આંધ્રનો ભાગવતમેલ નાટ્યપ્રકાર કૃષિપુડી નાટ્ય તરીકે જાણીતો છે. દક્ષિણના પ્રદેશોમાં જ્યારે મુસ્લિમ હુમલાખોરોનો ઉપદ્રવ શરૂ થયો ત્યારે કેટલાંક શાહજહાદુઓ તમિળનાડુના તન્જવુર પ્રદેશમાં આવીને વસ્યાં આ સમયે તન્જવુરમાં નાયક વંશના મરાઠા રાજાઓનું રાજ્ય હતું. તેમાં અચ્યુતપ્પા નાયક નામના રાજાએ આંધ્રથી આવેલા આ શાહજહાદુઓ પોતાનો વિદ્યાવ્યાસ જ અને નટ્યકળા ચાલુ રાખે તે અર્થે એક ગામ આપી ધરો વસાવ્યાં તેમને સ્થાયી કર્યાં. આ ગામ રાજાના નામ પરથી અચ્યુતપુરમ્ અને પાછળથી મેલદુર તરીકે જાણીતું થયું.

મેલદુરને નાટ્યજગતના નકશા પર મૂકનાર કૃષિપુડીથી સ્થળાંતર કરી આવેલા તીર્થનારાયણ યોગી નામે એક સત્કવિ અને નાટ્યલેખક હતા આ કવિની એવી જ્ઞ માન્યતા હતી કે ઈશ્વરભક્તિ નૃત્યની સાધના દ્વારા જ થવી જોઈ એ અને ઈશ્વરઆરાધનાના એક વિશિષ્ટ સાધન તરીકે એમણે કેટલાંક નાટકો લખ્યાં અને એ નાટકો ભજવવા શાહજહાદુના છેાકરાઓને નાટ્ય અને નૃત્યની તાલીમ આપવા માંડી મેલદુર અને તેની આસપાસના પાંચઠ ગામોમાં આમ ભરતના નાટ્યશાસ્ત્ર પર આધારિત 'ભરતનાટ્યમ્' શકીના આ ભાગવતમેલનાટકમ્નો ઉદ્ભવ થયો.

અને આ જ ખરેખર તો ભરત 'નાટ્યમ્' છે. આજકાલ જે ભરતનાટ્યમ્ને નામે નર્તનશૈલી પ્રચારમાં છે તે વાસ્તવમાં તો ભરત નૃત્યમ્' જ છે. તેને ભરત 'નાટ્યમ્' એક જમાનામાં નામ અપાઈ ગયું અને તે નામે જ તે જાણીતું થયું એ યુગમાં 'નૃત્ય' નામ પ્રત્યે અંગ્રેજોએ સૂઝ પેદા કરેલી અને ભદ્રસમાજની

સ્ત્રીઓ તેનાથી દૂર જ રહેતી. તેવે સમયે રુક્મિણીદેવી એર-ડેલ અને ઈ. કૃષ્ણ અધ્યર વગેરેએ 'સદીર નૃત્ય' નામે મંદિરોમાં નાચીતી થયેલી અને દેવદાસીઓ અને ગણિકાઓને કારણે 'કુખ્યાત' થયેલી નૃત્યશૈલીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો ત્યારે તેને 'નોચ'(Nautch)ના હલકા નામથી ખ્યાલવા 'ભરતનાટ્યમ્' નામ આપેલું. 'નૃત્યમ્'ને હલકા વર્ગમાંથી બહાર લાવી તેને પ્રતિભાનો ઢોળ ચઢાવવાની જરૂર હતી અને તેથી તેને 'ભરતનાટ્યમ્' કહ્યું.

એટલે ખરેખરું ભરત 'નાટ્યમ્' તો તમિળનાડુમાં પ્રચલિત ભાગવતમેલનાટક જ છે અને જે પુરુષો જ લખે છે. સ્ત્રી-પાત્રો પણ પુરુષો જ લે છે. તેમાં ભરતવર્ણિત નાટ્યનાં સર્વ તરવો સમાવિષ્ટ છે આગિક, વાચિક, સાસ્ત્રિક અને આહાર્ય - એ ચાર પ્રકારના અભિનયો દ્વારા તે રસોત્પત્તિ કરે છે. બ્યારે કહેવાતું 'ભરતનાટ્યમ્' જે બહુધા સ્ત્રીઓ જ કરતી હોય છે તે તો એકાહાર્ય નૃત્ય પ્રકાર જ છે. તેમાં માત્ર ભાવપ્રકાશનને જ અવકાશ છે.

વિશ્વનગર સામ્રાજ્યના સમયમાં દક્ષિણ પ્રદેશોમાં તેલુગુ રાજ્યભાષા તરીકે પ્રચારમાં આવેલી અને તેથી જે બધાં નાટકો કુચિપુડી (આંધ્ર) ભાગવતમેલ કે મેલ્લુર (તમિળનાડુ) ભાગવતમેલ માટે લખાયાં તે બધા તેલુગુ ભાષામાં જ લખાયાં. તમિળનાડુના ભાગવતમેલકલાકારોની ભાષા હવે તમિળ જ છે, છતાં નાટકો તો તેલુગુમાં જ લખે છે.

શુદ્ધ શાસ્ત્રીય ભરત મુનિની નાટ્યશૈલી પર આધારિત આ નાટ્યપ્રકારમાં 'તૌર્ધત્રિકમ્'નો - ગીત વાદ્ય અને નૃત્ય ઉપરાંત વાચિક અભિનયનો પણ ઉપયોગ થાય છે. વાચિક અભિનય બે રીતે થાય છે : ગદ્યમય અને પદ્યમય કેટલાક સંવાદો માત્ર ગદ્યમાં જ બોલાતા હોય છે તો કેટલીક કાવ્યપ્રકૃતિઓ નટ કે 'નટી' પોતે જ ગાય છે કે ભાગવતદ્વારા ગવાય છે. બંનેય પ્રકારના સંવાદો હસ્તમુદ્રાઓ, મુખાભિનય, અને આગિક ચલનો દ્વારા અભિનીત થાય છે. ગેય વાચિકમાં અભિનય કોઈ કોઈ વાર ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક પ્રકાશિત થાય છે. ગીતની એક પ્રકૃતિ અનેકાનેક વખત ગવાય અને તેનો અભિનય, કલાકાર દરેક વખતે લિન્ન લિન્ન રીતે કરે. હરિશ્ચંદ્ર નાટકમાં રાજથી વિખૂટા પડ્યા પછી રાણી અને તેનો પુત્ર ભટકતાં ફરે છે, તે વખતે રાણીને પોતાના વૈભવના દિવસો યાદ આવી જાય છે અને તે દિવસોને આજની તેની પરિસ્થિતિ સાથે સરખાવતાં પ્રેક્ષકને હચમચાવી મૂકે તેવો કાન્ધ્ય-સભર અભિનય કરે છે ભાગવતો એક લીટી વારંવાર પચાસથીય વધુ વાર ગાય છે અને 'નટી' તેને લિન્ન લિન્ન રીતે લખવી બતાવે છે આમાં નટની કલાની કસોટી અને કૌશલ ચરમ સીમાએ પહોંચે છે. વિવિધ અંગભંગિઓ, મુદ્રાઓ

અને મુખ્યાલિનય દ્વારા અલિનયની એક પૂર્ણ, વિકસિત હારમાળા સર્જાય છે તે પ્રક્ષકોને ભાવવિભોર કરી દે છે.

ભાગવતમેલનાટકો વર્ષમાં એક જ વાર લગવાય છે નરરિહજય ત્રીને દિવસે (મેની આખરે કે જૂનના આરભમાં) 'પ્રહલાદ્યરિતમ્'થી ઉત્સવની શરૂઆત થાય છે રાતના દસથી બીજે દિવસે સવારના આર કે પાચ વાગ્યા સુધી નાટકો ચાલે છે. બીજે અને ત્રીજે દિવસે 'હરિશ્ચદ્ર' બે ભાગમાં લગવાય છે ત્યાર પછી બીજાં નાટકોની રજૂઆત થાય છે

તીર્થનારાયણ યોગીના 'પ્રહલાદ્યરિતમ્' અને બીજા નાટકો ઉપરાત તેમના પુત્ર બ્ય કટરામ શાસ્ત્રીઆરે પણ કેટલાક સુદર નાટકો રચ્યા છે અને આજના ભાગવત મેલને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોચાડવામાં તેમને બહુ મોટો ફાળો છે છેલ્લે બાનુ ભાગવતરના અવસાન પછી ભાગવતમેલની પરપરામાં એટ આવી કલાકારો પહેલા જમીન વાવતા અને પોતાનુ પોષણ મેળવતા પરતુ ધીરે ધીરે સમય બદલાતા અને સમાજમાં પરિવર્તન આવતા કલાકારો આજુવિકા માટે દેશપરદેશમાં જવા માડયા એસ નટરાજન જે પ્રહલાદની માતા અને હરિશ્ચદ્રની રાણીનુ પાત્ર લગવે છે તે દુગઈમાં નોકરી કરે છે તે વર્ષમાં એક જ વાર લગવાતા આ નાટકોમાં પોતાનુ પાત્ર સભાગવા છેક ત્યાંથી પાછા ફરે છે પાત્રો વશપરધરાગત હોય છે અને દરેક કુટુંબ કોઈ એક પાત્રમાં પારગતતા કેળવે છે માત્ર દસેક દિવસ પહેલા જ બધા કલાકારો ભેગા થાય છે થોડાક રિહર્સલ કરે છે તે ઉત્સવ શરૂ થાય છે અને છતાય તેઓ પોતાની કલાનુ સુદર પ્રદર્શન કરે છે આ કલાકારોને જે આ જ કલાસાધનાની સતત તક આપવામાં આવે તો કેવુ અદ્ભુત કાર્ય તે કરી બતાવે તે સહેજે સમજી શકાય છે આની સામાજિક અને આર્થિક વિટબણાઓને કારણે જ બીજા ગામોમાં ભાગવતમેલ નળટપ્રાય થઈ ગયું મેનદુર અને સાવિયમ ગવમ્માં જ માત્ર લગભગ ચાલીસેક વર્ષથી ઉત્સવનુ સાતત્ય જળવાયું છે

ભાગવતમેલના બે પ્રકારો છે એક પ્રકાર આગળ જણાવ્યું તેમ બ્રાહ્મણો દ્વારા લગવાતો, તે 'બ્રાહ્મણમેલ' કહેવાયો તે ઉપરાત બીજો 'નદુવમેલ', પ્રકાર છે દેવગસીઓ મદિરોમાં દેવારાવના સમયે નૃત્યો કરતી તેમને નૃત્યશિક્ષણ આપનાર ગુરુઓએ પાછળથી નાટ્યની પણ તાલીમ આપવા માડી અને મેલમ્ (મડળી) રચીને નાટકો લગવા માડયા

વર્ષો પહેલા મેનદુરમાં નાટકો લગવાન વરદરાજના મદિરમાં જ લગવાતા. પછીથી મદિરની સામેના ચોકમાં ધરતી પર લગવાવા માડયા હવે મદિરની સામેની શેરીમાં - જેની બંને બાજુએ બ્રાહ્મણોનાં ઘરો આવેલા છે, તેના એક છેડે

એકામંચ પર આજુબાજુ ભૂરા પડદાથી બંધ કરી બહુ બેહુદી રીતે બજવાવા માંડપાં છે. લોકોને દેખાય તે માટે જિયો મચ્છ જિમો કરે છે. આગળ નૃસિંહ-વધનું ચિત્ર દોરેલો એક લઢો પડદો પણ વારંવાર દરપસમાપન વખતે વાપરે છે : લાલ પીળા લાઈટોનો પણ કઠંગો ઉપયોગ કરાય છે—આ બધું સામાન્ય જનતાના મનોરંજન માટે થતું હોય છે. આજના વિકૃત માનસને ખુશ કરવાની આ વૃત્તિ કંઈક અસહ્ય છે.

વેપભૂષામાં સ્ત્રીપાત્રો ભરતનૃત્યમૂની રીતે સાડી પહેરે છે કમરે પહો હોય છે. કૂલોથી વેણી શણગારે છે ગળાનો હાર તથા કાનનાં આભૂષણ ભરતનૃત્યમૂ જેવાં જ છે.

પુરુષોની વેપભૂષા ભાડેથી લવાય છે. જેમાં કાંઈ કલાતત્ત્વ જેવું મને નથી દેખાયું. ધંધાકીય નાટકોમાં વપરાતાં વસ્ત્રોમાં રોમન કે ખીજી પાશ્ચાત્ય વેશભૂષાની છાપ સ્પષ્ટ છે માત્ર મુકુટોમાં દેશીપણું દેખાય. — ધંધાદારી નાટકોમાં રાજગો જે જાતના મુકુટો પહેરે છે તે જ આ પણ છે. પુરુષ પાત્રો રેશમી કિનારીવાળું ધોતિયું પહેરે છે. રંગભૂષા સાધારણ નાટકોમાં થાય છે તે પ્રકારની કશી—વિશિષ્ટતા કે શૈલીબદ્ધતા વગરની છે. કૃત્તિપુડિના ભાગવનમેલમાં પણ આ જ પરિસ્થિતિ છે.

ભરતનૃત્યમૂમાં નટવનર અને સંગીતકારો જેમ નર્તકીની જમણી બાજુએ બેસે છે તેમ ભાગવનમેલમાં પણ બેસવા માડયા છે. પહેલાં પાછળ જ બેસતા હશે એમ સાગે છે—દક્ષિણના ખીજા નાટ્યપ્રકારોની જેમ.

નાટકની શરૂઆતમાં 'કોણુંગી'—વિદ્વપક પ્રવેશ છે અને ઠેલકાક લાસ્યાત્મક ચેતનાળા કરીને પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન દોરે છે તે શાંત રહેવાનું કહે છે.

ત્યારબાદ સંગીતકારો પોતપોતાનું સ્વાત સંભાળે છે અને દેવરત્વિ- 'તોડચમંગલમ્' ગાય છે તે પછી ગાય છે 'પ્રહલાદપટ્ટાભિષેક શબ્દમ્' જેને વચ્ચે વચ્ચે 'સોલકટ્ટ' (અર્થહીન લયબદ્ધ શબ્દો) દ્વારા અલ્પકૃત કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ ગામનો આગેવાન સંગીતકારોને ચંદન તથા કૂલોથી નવાળે છે. તે પછી નાટકની શરૂઆત થાય છે. આ બધો વિધિ 'પ્રહલાદચરિતમ્' પૂરતો સીમિત રહે છે.

પ્રથમ ભગવાન ગણેશનો પ્રવેશ થાય છે. તે પાત્ર એક દસગાર વર્ષનો કિશોર બને છે. તે મુખ પર મુખોરો અને ખીજાં વઆભૂષણથી સજ્જ હોય છે. તે ધીરે ધીરે આગળ અને પાછળ નૃત્તકમ્ ભરતો તાલબદ્ધ રીતે ગવાતા ગણેશવંદનાના ગીત સાથે નૃત્ત કરે છે.

ગણપતિના પ્રસ્થાન બાદ જે પાત્ર રંગ પર આવવાનું હોય તેને માટે 'પ્રવેશ દરુ' (પ્રાવેશિકા ધ્રુવા) ગવાય છે અને જે જણે પકડેલી યવનિકા (અર્ધ યવનિકા) પાછળ 'પાત્રપ્રવેશ' થાય છે. 'પાત્રપ્રવેશ દરુ' ગવાય તેમાં પાત્ર પોતાની ઓળખ નૃત્ત અને અભિનય દ્વારા આપે છે તે પછી ચિત્રયવનિકા હાવી લેવાય છે. પાત્ર રંગ પર પોતાનો અભિનય શરૂ કરે છે તે નાટકનો આરંભ થાય છે.

એક દૃશ્ય પૂરું થતાં તેને બીજા દૃશ્ય સાથે માંકળી લેવા 'અંધિક' ગદ્ય કે પદ્ય પાઠ કરે છે તે દૃશ્યની શરૂઆત થાય છે. દૃશ્ય પૂરું થતાં 'નિરમાણ્યમ્' સાથે પ્રસ્થાન કરી જાય છે તે બીજું પાત્ર ચિત્રયવનિકા પાછળ પ્રવેશે છે.

ઠાવ્યમય ગદ્ય કે સંગીતમય પદ્યમાં ગવાતા સંવાદોને મુદ્રા મુખાભિનય, અંગભંગિઓ અને નૃત્યદ્વારા અભિનીત કરે છે. કર્ણાટક સંગીતપદ્ધતિમાં ગવાતાં શુદ્ધ શાસ્ત્રીય ગીતો અને શાસ્ત્રીય નૃત્ય-નૃત્ત વાતાવરણમાં ગભીરતા ફેલાવનાં પ્રેક્ષકોને ડોલાવી દે છે. કરુણા, હાસ્ય, રોદ્ર, ભુગુપ્તિ વગેરે ભાવો અને આનુ-પંગિક સંચારિ ભાવો દ્વારા નાટક પ્રગતિ કરતું પ્રેક્ષકોના મનને પોતાનામાં સંકળતું જાય છે. નાટકની પ્રસંગગૂથણી એવા સુદર રીતે કરી હોય છે કે રાત્રિના અમુક સમયે જ અમુક પ્રસંગ ભજવવાનો સમય આવે અને તે પ્રસંગ અને તેને અનુચિત સંગીત સાથે જ ભાવાભિનય વ્યક્ત થાય આ સુમેળથી પ્રેક્ષકો પર તેનો ઊંડો પ્રભાવ પડે છે.

નાટકને અંતે મંદિરમાં અનેકાનેક વર્ષોથી સાચવી રાખેલો ભગવાન નૃસિંહનો મુખ્યો પહેરેલ પાત્ર રંગ પર ધમધમાટ મચાવે છે. નૃસિંહ રોદ્ર ઉરકેરાટમાં હોય છે. તેને ત્રણ ચાર માણસો પણ પરાણે પકડી રાખે છે હિરણ્યકશિપુ આ વખતે ભૂમિતલ પર ઊતરી ગયો હોય છે અને ત્યાંથી તે નૃસિંહને યુદ્ધ માટે આહવાન આપે છે.

દેટલાંક વર્ષો પહેલાં નૃસિંહનું પાત્ર એટલું બધું ઉત્તેજિત થઈ ગયેલું કે તેણે હિરણ્યકશિપુને ખરેખર ધાવલ કરી દીધેલો! ત્યારથી વધતો અભિનય કરવામાં આવતો નથી.

નાટક સમાપ્ત થતાં બધાં પાત્રો દારૂખાનાના ધડાકાઓ સાથે અને પ્રેક્ષકોના ટોળા વચ્ચે શેરીને છેડે આવેલ ભગવાન વરદરાજના મંદિરમાં જઈ પ્રાર્થના કરે છે અને પાછાં ગીતો ગાતાં શેરીમાં ફરતાં એમની મંડળીના મુખિયાને ત્યાં જઈ ભજનો ગાઈ પોતપોતાની વેપશ્રૂયા અને રંગભૂષા ઉતારે છે આમ ફરીથી એક વર્ષ માટે ભાગવતમેલનાટકમ્ સમયની ચિત્ર-યવનિકા પાછળ ચાલ્યું જાય છે અને વર્ષાન્તે ફરી એક વાર (જો તે સમય આવે તો!) પ્રવેશ દરુના 'ગીતની' નાદ ભુજો છે!

‘ખીજ માવડી, ચૂલે તાવડી...’

વાણુની તૈયારી કરતાં દાદીમા નાના પૌત્રને બોલાવે : ‘ભાઈ, જો, ખીજ ભગી.’

અગાશીમા રમતો પાચ-છ વરસનો પૌત્ર નાનકડા રસોડામાં – ‘રાંધણિયા’માં દોડી આવે. આથમણી પછીતે રહેલી, અરધી સદી જૂના લાકડાના કઠોડાવાળા ખખડી ગયેલી ખારી પર તે ચડી જાય સામેના બંચા ધરના ખેરડા પર આથમતા અજવાસમાં તરી આવતી રૂપેરી ખીજની પાતળા, વાંકડી રેખા જોઈ રહે, અને દાદીમાની સાથે ગાવા માંડે :

‘ખીજ માવડી, ચૂલે તાવડી / બે ગોઘા ને એક ગાવડી’

વરસમાં પાચસાત વાર ઢળતી સાજની થોડીક પળો આંમ જીવતી થઈ જતી. આજે છ દસકા પછી પણ એ સસ્કાર સાવ ભૂંસાયા નથી – પહેલાંનું ‘ધણું’ બધું બોંબળેણું કે નામશેષ થઈ ગયું હોવા છતાં મોટા નગરમાં સંધ્યાવેળાએ ધરના વરંડામાંથી કોઈક વાર ભૂંથ્યા ખીજ પર નજર પડે છે કે તરત ખીજ કોઈને બોલાવીએ છીએ, ‘અરે ! ખીજ જોવી હોય તો ! સરસ દેખાય છે’ નીચેથી ઉપર અગાશીમા જઈ વધુ ખુલ્લા આકાશમાં જોવા જોટ્યું કુતૂલણ હજીયે ટક્યું છે... પણ એટલું જ. ‘ખીજ માવડી’ ગાવાની વાત તો બે પેઢી જૂની થઈ ગઈ.

અરધુએક એમાસું જતા કોઈક સાજે ‘સંધ્યા ખીજે,’ અને દાદીમા બોલી બેઠતાં :

‘આલ રાતો ને કલુખી મરતો’

અત્યારે પણ કોઈક વાર સાજના ‘કુંકુંમ વેરાયેલ આલ’ તરફ ધ્યાન જાય છે ખુરુ. માત્ર નૈસર્ગિક સૌંદર્ય લેખે તે સાહિત્યસસ્કારથી વાસિત ચિત્તે તે પળેક જોઈ રહીએ છીએ. નજીકમા ખાળકો હોય ત્યારે ‘જો વાદળ રાતાં રાતાં થઈ ગયાં’ કહી તેમની ઉત્સુકતાને સચેત કરીએ છીએ—આવું જોવા ખીજું તો કોણ ઉત્સુક થાય !

પણ હવે દરયની સાથે જડાયેલી, માનવીય જીવનસદૃશ સાથે વણાયેલી ઉકિત ક્યાં!

આપણે થોડુંક આગળપાછળ જોઈ જોઈએ

ઉપરની વાતનેા સંદર્ભ છે વીશમી સદીનો ત્રીજો દસકો, સૌરાષ્ટ્રના ગોહિલવાડ પંથકનું એક ગામ, નીચલા મધ્યમ વર્ગનો વણિકસમાજ.

ખીજમાતા પાસે રોની માગણી હતી ? એક સાંતીની ખેડની, એક ગાયના દુઝાણાની અને એમ વણઅટકચે આસતા રસોડાની.

પણ ત્યારે એ વણિકસમાજમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ સાચા અર્થમાં ખેડૂત હોતો. ઠેકણકને અનુબાનુનાં ગામડામાં ખેડ હતી ખરી. પણ ખેતીકામ ગામડાના સ્થાનિક ભાગિયા પાસે કરાવાતું. અને ઘણાખરાને એ ખેતી આજીવિકાનું એકમાત્ર કે મુખ્ય સાધન પણ ન હતી. તેા દુઝાણું પણ કોઈકને ત્યાં જ હતું, અને તે પણ પૂરક આવક માટે. ખીજી બાજુ, રળવા માટે ગામ છોડીને મુબઈ જેવા મોટા નગરમાં જવાનું પણ વધતું જતું હતું.

આમ આ લોકોને માગ્યા પ્રમાણે 'એ ગોધા ને એક ગાવડી' ખીજમાવડી તરફથી ખરેખર મળી જત તોપણ મોટા ભાગના તેમને વેચી નાખત એવી પરિસ્થિતિ હતી. એમને 'રાતા આલ' અને 'માતા કણખી'નો સંબંધ, કે વરસાદના વરતારા સીધા સ્પર્શતા ન હતા, એ સમાજમાં એવી પર પરાગત ઉક્તિઓનો પ્રયોગ શકિતએ જ થયા કરતો.

આપણે સમયમાં એથી થોડાક પાછળ જઈએ. દાદીમાને એ ઉક્તિઓ મોઢે રહી, ગઈ આળીશ-પચાસ વરસ પહેલા પોતાના નાનપણમાં સાંભળી સાંભળીને, અને તે પછી આસપાસમાં પ્રસંગ પ્રમાણે તેવું પુનરાવર્તન થતુ રહેવાથી.

તો પ્રશ્ન એ થાય કે ઓગણીશમી સદીના છેલ્લા ચરણમાં આ વણિકસમાજને એ ઉક્તિઓ સીધેસીધી સ્પર્શતી હતી ખરી ? નહી તો પછી એ ઉક્તિઓ તેમનામાં પ્રચલિત બની અને તેની પરંપરા બની એનો શો ખુલાસો ?

વધુ કશી ખણખોદ ન કરતાં આપણે એમ માનીને ચાલીએ કે ખેતીનિર્ભર સુખી જીવનની ભાવના માટે કદાચ ઓગણીશમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી આ વર્ગ માટે કશોક વાસ્તવિક આધાર હતો. પછીથી એ આધાર ખસતો ગયો, તૂટતો ગયો.

ને તેમ છતાં પણ 'ખીજ માવડી, ચૂલે તાવડી એ ગોધા ને એક ગાવડી' જેવામાં પ્રતીત થતી ધાર્મિક આસ્થા કે ભાવના, રાજિ દો સ્થળકાળ-પરિવેશ આત્મીય - જીવાતા જીવનનો અંગમૂત - હોવાનો અનુભવ, અને તેની સાથે વણાયેથી 'કવિતા' : આ બધુ, મોટા નગરોના જીવનને બાદ કરતાં, પછી પણ જીવતું હતું. એકે તેનાં પાણી પૂરઝડપે ઓસરી રહ્યા હતા.

'સરસ્વતીચંદ્ર'ની ઠેકણીક ઘટનાઓનો સ્થળસ દર્ભ સૌરાષ્ટ્રનો અને સમય ઓગણીશમી સદીના છેલ્લા ચરણનો હોવા છતાં એ જીવન અહીં, આ સમાજમાં હજી દૂરનાં ક્ષિતિજે પણ ઠળાતું ન હતું. વિચારમાં પણ એ પેઢી પછી તેનો પ્રવેશ થવાનો હતો.

તે વેળાના મુબઈ, અમદાવાદ જેવાં નગરોની નાગર, વણિક જેવી કેમો અને આવાં ગામોના મધ્યમ વર્ગ વચ્ચે નવા વિચારો ને સંસ્કારો આદરવામાં એ પેઢીનું અંતર રહેતું.

ચહેરા

પ્રવાસે જનાર લગભગ સહુ કોઈ કાર્ષક ને કાર્ષક વસ્તુ લઈ આવે છે, જેને સુવનીઅર કહીએ આવું એક સુવનીઅર, એક સ્મૃતિવિશેષ

ટ્રેન એક નવા સ્ટેશન પર આવી ઊભી રહે, તમારી સામેની સીટ ખાલી થાય, ત્યાં કોઈ નવું માણસ આવી બેસે એ પોતાની વસ્તુઓ, પોતાનો અસવાળ, સામેની બર્થ પર, નીચે, એમ મૂકે, બેમે, ગોઠવાય. ત્યાં સુધી તમારું ધ્યાન ન હોય, હોય, પણ ગાડી ઉપડવાનો સમય થાય એક હવા એમ કાનોકાન કહેલી વાત જાણે નથી ફરી વળતી? સ્ટેશનની છનમા કવચલતા પક્ષીઓ, સામેની ધડિયાળના કાટા, દૂરથી દોડી આવતો એક હાથમા પાણીનો ખાનો લઈ ખાતુના ઉખાના ખા-ખામા અદ્વય યતા ઉતારુ સુધી એક પવન ફરી વળે છે, એક અપેક્ષા જાગે છે. બધું - સામેનું પોરટર, સામાન ખેચવાની લારી, ખારીમા પડીકુ આપવા સંખાપનો હાથ, બધું જ ખસવા માડે છે, ખસે છે, ગાડી ચાલે છે, અને એ સાથે પેનો હમણા તાજે જ, સામેની સીટ પર આવી બેઠેલો ઉતારુ ત્યાં, તેનામાં—તે પાછો વળી જુએ છે, જોતો જ રહે છે, છૂટતા જતા પ્લેટફોર્મ તરફ—અને હવે એવું કહેવું પડે કે કદાચ તે સાથે, તેથી જ, તમારામા એક ફરફાર થાય છે તમે એ ઉતારુને જાણે પહેલી જ વાર જુઓ છો, એમ પાછું વળી જોતા એ માણસને જાણે પહેલી જ વાર એાગ્યો છો, કેમકે માણસની અનેકાનેક મુદ્રાઓમાંની એ એક છે એમ પાછું વળી જોતા તેની

એમ પાછા વળી જોવું, એને અતીતરાગ કહી શકાય એક વ્યક્તિને કે એક રાષ્ટ્રને તેનો અતીત જાણવાની કેમ જરૂર જાગે છે તે તો તદ્દવિદો કહી શકે પણ માણસની ચેતનામા આમ પોતાના મૂળ રૂદ્ધ. પર પાછા જવાની એક પ્રવળ ઇચ્છા પડેલી છે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં - શું જોયસ કે એક્સિપટ કે પ્રૂસ્તમાં એનો બહુ જ મહિમા છે પણ માત્ર તેથી આપણેય તેનો મહિમા કરવો તેવું નથી, અને અર્તાય આપણે જાણીએ આ અનુભવ કર્યો છે માટે તો આપણા અભ્યાસના સાહિત્યમાં આટલાં બધા સમરણો છવકાય છે, જેને એક કવિમિત્રના સંખાણોના શીર્ષકનો ઉચ્ચેષ કરી કહું તો ધૂળમાની પગલીઓ કહી શકીએ અભ્યાસે તો સ્ત્રી-જાગૃતિનું અધિવન છે, ફેમીનીઝમનું, જે પણ એક પાશ્ચાત્ય પવન છે, પણ આમ ધરથી

વિખૂટા પડ્યા હોવાની, કાંઈક ખોવાયા હોવાના લાવનુ આપણું પ્રતીક છે પિયરમા થોડા સમય માટે પાછી આવેની પુત્રીનુ 'એકા ખાટે ફરી વળી બધે મેડીઓ ઓરડામાં'

આમ અતીતને તાજે કરવાથી શું? આજની કોઈ છોકરીને આવો લાવ થવાનો? આ બધુ જૂનુ ઠાની લાગણીલયુ', જરા વેવલુ નથી? બ ક ઠા નુ સોનેટ ન્યારે સ્પર્શી' જતુ 'તુ ત્યારે જતુ'તુ હવે શુ? 'એમ જૂતકાળમા રાવતી એ વ્યક્તિ સ વેદનશીનતા કરતા મનોમાઘનુ યુરોસીસનુ, પ્રતીક નથી? એ ખડુ કે એ સોનેટમા પડ્યાય છે તે મૂગજૂત લાગણી આમ તો ઓછામા ઓછી કાવિદાસ જેટની જૂની છે 'શાકુન્તલન'તુ પેલુ દશ્ય તેણે જેને પાણી પાઈ ને ઉઠેયા છે તેવા આ છોડવાઓ અત્યારની પુત્રી કહેશે 'પપ્પા! ચિતા ન કરો માળી રોકી લેજો એ પાણી પાઈ દેશે અને છોડ—વેન, ધે વુડન્ટ માર્કન્ટ તેમને વાધો નહી આવે'

ન્યારે 'શાકુન્તલન'તુ એ દશ્ય કે પેલા સોનેટની પ ક્રિતને આપણે પ્રતિલાવ આપતા અટકીએ છીએ ત્યારે શુ ગુમાવીએ છીએ? કદાચ ધણું બધુ, કદાચ ક ઈ નહી

દાર્શનિકો, ફિલસફો વિષે આપણને હમેશા એ દહેશત રહે છે કે એ કામ વગરના માણસો છે એમને વિષયોની ખોટ નથી હોતી કોઈ પણ સામે પડેના પદાર્થને તે વિષય તરીકે જોઈ શકે દાખના તરીકે, ટેમવ એક લાકડાનુ કે પછી લોખડનુ, પાયાનુ કે પછી પાયા વગરનુ ભારવાહક, રોજ આપણી સામે પડેલુ ટેમન તેના પર મીમાસા રચાય ટેબલ છે કે નહિ? દશ્ય ટેબન અને અદશ્ય ટેબન એમ ..

પણ આજે આપણે વાત કરવી છે તે ટેમન વિશે નહી, પણ ટેમન પાસે ખેસનારા અને તે પણ ઓફિસનુ નહી, રેસ્ટોરાનુ કામ કરવાનુ નહી, કામ ન કરવાનુ ટેબલ માત્ર વાતો કરવા માટે જ હોય છે, તે વિશે

વાત કરવી અને વાતો કરવામા ફેર છે વાત એક જ હોય છે, વાતો અનેક હોય છે વાત હેતુસરની હોય છે, વાતો નિર્હેતુક હોય છે વાત સમયથી બધાયેની છે, વાતો નિર્મયાદ છે

દહેશનથી જ્નેવાયેના માણસોમા ફિલસફો પછી નબર વાતો કરનારાઓનો આવે વાતો કરવી એ કામ નથી ગણાતું વાતો નહી, કામ કરો એમ કહેવાય છે, જણે વાતો કરવી એ પણ કામ ન હોય પણ વાતો કરવી એ કામ તો છે જ ઉપરાત કલા છે, અને જોમ કેટલીક સ્તુતિઓને અ તે આવે તેમ તે કરનાર તેમજ સાંલજનાર બનેનો મોક્ષ નિશ્ચિત છે

એવા એક અદ્ભુત વાતો કરનારનું સ્મરણ થયું છે : ના, ડો. જ્હોનસનનું નહીં, અદારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ઇંગ્લન્ડમાં થઈ ગયેલા એ અત્યંત પ્રતિભા-શાળી સાક્ષર કવિ, વિવેચક, કોશકાર જર્નાલિસ્ટનું સ્મરણ તેજ કેન્દ્રિત થયું હતું તેની વાતોમાં.

...પણ ના આજે એ ડો. જ્હોનસનની વાત નથી કરવી. આજે એક ખીલ, કદાચ એવા જ એ ફલકવાળા, એ જ વજનથી સાહિત્ય—તેના બૃહદ્ અર્થમાં—પર જેનો વ્યક્તિગત પ્રભાવ વર્તાઈ રહ્યો હતો, એવાં જ અદ્ભુત વૈચારિક સંધાનો જેને માટે સહજ હતાં, અને કદાચ એવી જ ઊડી, રૂઢિગત અને છતાં બહોળા એવી જેની શ્રદ્ધાઓ હતી, એવા એક સજ્જનની વાત કરવી છે. ડો. જ્હોનસન ઇંગ્લીશ હતા, આ ગુજરાતી હતા, અને તે બન્ને વચ્ચે જાણે કે દર્શનનું સાતત્ય હતું. પ્રેફિસર સંતપસાદ ભટ્ટ—એસ. આર. ભટ્ટ, એ એકા હોય ત્યાં ટેબલ પાસે ટેબલના એ છેડા પર અપેક્ષાનું એક વર્તુળ રચાયું હોય. જે કોઈ આવતાર હોય, રાય હોય કે રંક હોય—અને તેમનું ખરેખર એવું હતું. તેમની નિકટ જવા તમારે કોઈ પૂર્વ-લાયકાત કેળવવી પડતી નહીં—તે જોડાઈ શકતું. જોડાતા જોત-જોતામાં ઓગળી રહેવાતું, પછી ગમે તેવું થીજી ગયેલું આજીવન અજીવન કે એવું વિચિત્ર કે વિક્ષિપ્ત તમારું વ્યક્તિત્વ હોય કે તે વખતનો તમારો તરંગ હોય—એવી ઉખા એ છેડેથી વહેતી રહેતી.

વાતનું ખીડું ફરતું થાય. કોઈ હાથ લાંબાવે. કોઈ વળી...એમ વાત ફરતી રહે. અને ત્યાં એમનાં જરા ભારે ભવાં, તેમના મોં પાસે, તેમના આખાપે શરીરમાં જાણે એકામતા સધાય. એક મર્મનું મોજું ચાલે. ભવાં ઊંચકાય, આંખ આગળની, લમણા પરની, કપાળ પરની રેખાઓમાં અલિપ્ત અર્થોના શુદ્ધશુદ્ધ રચાય, તર ગો થાય, વમળો ઊઠે, ઓધ ઊછળે...અને એક પળમાં તો શીકર શીકર... આપણે ક્યાંથી ક્યાંય ફગોળાયા હોઈએ. કંઈ કેટલાય પડખાએ : વિચારના, સાહિત્યના, સંવેદનાના, સિસ્ટમસના...એવા.

જીવતું ધર

રાજરતન માર્ગ ઉપર આવેલા એકાલુ નંબરના બંગલાના દરવાજા ઉપર મારા નામનું પાટિયું લટકતું હતું ગયા દશેરાએ જ્યારે મેં મારું નામ ગલગોટાના તોરણ નીચે જૂથતું જોયું ત્યારે મને થયેલું, હું રાજા છું—મારી પોતાની પાચસો વાર જમીન છે, જેના કલેક્ટર ઉપર મારું શાસન છે—જગલાની એક એક ઇંટ ઉપર મારો હક્ક છે. તે દિવસે હું આખો દિવસ અહીં ચાલેલો ગેસના કુગા જેમ દેટલાયે દિવસ મન હવામાં ઊડવા કરેલું. ધરના ઘણી થવાનો કોડ—કોડ જરા ત્રેણ લાગે છે—ધરના માલિક બનવાની મહત્વાકાંક્ષા મને મારી બા તરફથી માંજરી આંખ જોડે જ વારસામાં મળેલી. હું આઠ—નવનો હોઈશ; જ્યારે મારી બા જરીક નવરી પડે કે એક ગુલાબી રંગની ફાઇલ લઈને જેસે એને ખોલી અંદરથી આઠદસ ગડીબંધ કાગળ કાઢે. એક પછી એક એ ઈશ્વીરબંધ કાગળની ગડી ખોલે. મારા બજવાના ટેબલ જેવડો મોટો કાગળ ખૂલે. એકદમ પાતળો કાગળ અને એને ખોલે ત્યારે સસર... મસર... અવાજ થાય. આવા છ-સાત કાગળ ખોલી, પાથરી, એ જમીન ઉપર જેમે હું પૂછું :

“બા! આ શું છે?”

“મકાનના નકશા.”

“તેને શું કરવાનું?”

“જે, આ તારા મકાનના નકશા અને આ મારા ને બાપુજીના મકાનના.”

“બા! બતાવને કર્યા છે આ મકાનો?”

“ગડિયા! હજુ બન્યા છે ઓછા! આ તો ખાલી નકશા છે.”

“પણ બા ઇન્ડિયા છે એટલે નકશો છે ને!”

બાએ મને મકાનનો નકશો બતાવી લાંબુવચ સમજાવ્યું પણ તે વખતે તો મને એ ઊભી આડી ફીટીઓમાં કર્યાં મકાન નકશો દેખાયું. પણ ત્યારે એ બંરાબર સમજાઈ ગયું કે મારું અને બાનું એમ બે જુદાં મકાનો બનાવવાની વાત હતી. મેં સખત વિરોધ કરેલો—આરડીને, રડીને. મને ન સમજાયું કે બા

શા માટે મને જુદો કાઢવા માંગે છે. પણ બાએ એની મિલિટરી ભાષામાં ફ્દ ક્ષી ઈધેલું : “તારુ ધર જુદું જ જોઈએ—મારે મારુ ધર જોઈએ છે—મારે તારી વહુના તાનામા નથી રહેવું.”

જેદે મારી બાના નકશા કચારેય સાકાર ન થયા. ગુલામ લીલીના હારમાં સંતાપેલુ એનું શમ લશ્લુભાઈને ટેકરે આવેલા ત્રણમાળિયા મકાનના એક નાના ભાડૂતી ફ્લેટના દીવાનખાનામાં મુકાયું ત્યારે હું જોરજોરથી રડેયો એક તો બા છોડી ગયાનું દુ.ખ અને એના મકાનના નકશા ગુલામી ફાઇલમાં જ દટાર્ક રહેલાનું દુ.ખ. દૂકમા, ને દહાડે જ મે પણ લીધેલું કે હું મારું ધર બાધીશ અને એના આત્માને શાંતિ આપીશ.

પછી તો જાણે બા મારામાં જ ઊતરી ગઈ હોય એમ મને મારું ધર ... મારું ધર ... થવા માડયું. મે પીળા રંગની ફાઇલમાં મારા ન જન્મેલા ધરની છબીએ સાચવવા માડી. વળી સામેવાળા શ કરભાઈ જમીનના દલાલ અને મારે લંગોટિયો ભાઈમધ સમીર આર્કિટેક્ટ એટલે બનતાં ધર બની ગયું.

દશેરાએ ધરનું વાસ્તુ થયું અને વીસ દિવસમાં દિવાળીની અમાસ આવી વહેલી સવારે કાલિંદી ખજ ... ખજ કોગળા કરતીતી ને બહારથી ‘બહેન ! ... તી બા ખૂમ શઝ યઈ મેં બારણું ખોલી જોયુ તો ચાર ચોરણુ ધોતિયાધારીએ મારા દરવાજામા ચોકડી જેમ ઊભેલા મારા ધરનો કોટ ચણાતોતો અને ખાદકામ કરતાં એક નાગ તેમના ઉપર ધમેયો અને તેમણે કોદાળી પાવડે ઠાર કરેલો અને નાગ દેવના કહેવાય અને તે ગ્રિત્ર કહેવાય અને નાગણી વેર લઈને જ રહે એટલે તેને ખાળવા ચોખ્ખુ ધી લેવા આવેલા. હડીકતના દરતાવેજ રૂપે લાકડી ઉપર મરેયો નાગ લટકતો રાખી ચારમાનો એક આગળથી જ ઊભેલો. મે કાલિંદીને ખૂમ મારી, ઉંમર ઉપર આવતાં જ એ તો લટકતા નાગને જોઈ જમીન ઉર જ બેસી પડી. આમ તો હું નિયિ ચોવડિયા કશામા ન માનું—તોયે મનમાં અમાસની કાળાશ ઉપસી આવી કળ વળતા કાલિંદી એક વાટકી ભરી ચોખ્ખું ધી લઈ આવી અને આપવા હાથ લખાચ્યો.

“બા ! એટલા ધીમાં કંઈ નાગદેવતા અરવાના ?”

મનમાં હું બચડયો : “મારી કાઢયો તમે અને ખાળવાતું ધી હું કાઢું ?” મારું મને વાંચી ગયો હોય એમ લાલ ફાળિયાવાળો બોલ્યો : “બાપા તમે જાણો : નીં બરે તો આહી જ રહેલે પસી તમને જ ...”

આગળ સાલજવા મારા કાન તૈયાર જ નહોતા એટલે એના અવાજને ડૂમાડતા ફાટુ ફાટુ અવાજે મે કાલિદીને ધૂમ પાડી “ દિવાળીને દિવસે શું નાનો છવ કરે છે આપી દે ને પેનો સ્ત્રીનો ડાબો ભરીને ! ”

નાગદેવતાના પાર્થિવ શરીર ઉપર સૂકુ ઘાસ ડાળખીઓ વગેરે નાખી, મારા જ બગીચામાંથી મારી આખ સમા એ ઈન્ગનિશ ગુલામને ફૂદ ચૂટી લાલ ફાગિયાવાગાએ એ હાથ જોડી પૂજા ઉપર ચઢાવ્યા ચિતા લડલડી ફડફડી ચાર દિવસમાં વાત મનમાંથી સહેજ ઝાખી યઈ ત્યાં તો પાંચમે દિવસે ફરી બગીચામાંથી “ બા! બાપુ! ”ની ધૂમો સભાગઈ હુ બહાર ધમી આવ્યો

ચારે રાખના ઢગલા આગળ જિભેલા રાખનો ઢગનો પવનથી વિખરાઈ ગયેનો અને નાગદેવતા બધુ બાળીને મથાવત્ પડેના તાલ ફાગિયાવાગો બો યો “ ગજબ થયો! બાપુ! આવુ ક્યારેય નથી જાલ્યુ - આંહી આ નાગદેવતાનો વાસ છે આંહી જ રહેવાના એ બાપુ! આંહી નાગદેવતાનું સ્થાપન કરો એક નાની દેરી બાધી દઈએ ? ”

મારા મનમાં નાગનો રાફડો ફાટી નીકળ્યો મારી જમીનના કણેકણમાં મને સાપ અદમતા દેખાયા મારા ધરને તળિયે છાપરે એટલે મેડીએ ફેણ કાઢી એમને સગૃહતા મે જ્ઞેયા આ બધી બીક હતી વહેમ હતો નમળા મનનું કારણ હતું એમ સમજ્યા છતાં મારી તજ રાત જાગરણમાં ગઈ સાડુ થયું કાલિદી છોકરુ લઈ પિપર ગયેલી—બાકી એણે જ્ઞેયું હોત તો મહિનાઓ સુધી મને રોજ રાતે પૂછતે ‘ હે એ કેમ નહીં બળ્યો હોય ? આપણા ધરમાં એનો વાસ કરો તો શું કરશું ? ’

ખીજે દિવસે સામેવાળા ચક્રભાઈને અમથુ મળવા ગયો સદ્ગજ પ્રથ જીભ ઉપર આવી ગયો ચક્રભાઈ! આ મારા ધરની જમીન પહેલાં કોના નામ ઉપર હતી ? ’

“ તુનજ્જરામ લક્ષ્મીચંદ્રની હતી એણે મફતના ભાવમાં કોઈ વાધરી પાસેથી પડાવેલી ”

“ પણ તુલજ્જરામે શા માટે જમીન વેચી ? ”

“ એ મરી ગયો એટલે છોકરે વેચી કાઢી એવું મોત તો બાપા દુશ્મનનેયે ન મળતે ’

જ્યામળી અટકળ કાઢતાં મે જાણરાઈમાં પૂછ્યું — ‘ કે જ ૧ ’”

‘ “ નાગે ડખ દીધો ” પસીનામાં રેતાતાં મે માંડ ઉચ્ચાર્યું — “ હે! ” ’ ”

“આં મહાનનો પાયો નખાતેતો” ત્યારે...કોણ બલે કથાથી આવી
એને ડંખ્યો!”

આખી રાત મને ધરની માલિકી વિષે પ્રશ્ન થયા કયો : આ ધર ને હું
મારું પોતાનું મારું છું અને દસ્તાવેજ પણ મારા નામનો જ છે છતાં મારા
પહેલાં, કદાચ તુલજીરામ પહેલાં, કદાચ લક્ષ્મીચંદ્ર પહેલાં, આ નાગનું ધર હોય
તો ? મારું ધર, અને તેની અંદર કોઈ ખીજનું ધર ! કોઈ વાર સામસામી આવી
જાય અને ફૂંકાડી બેઠે કે : ‘તું તો હમણાં હમણાંનો આવ્યો છે—હું, મારા
બાપા, તેના બાપા, તેના બાપા—અમારું આખું ખાનદાન અહીંયાં હજારો
વર્ષથી વસીયે છીએ—નીકળ તું અમારા ધરમાંથી’—અને ડંખવા ધસે તો ?

પણ આવું કશુંયે ન જન્યું. વાતાવરણની ગુલાખી ઠંડીમાં વાતે ટાઢી પડી
ગઈ. એક દિવસ વહેલી સવારે ટોસ્ટરમાં એકની ચાર સ્લાઇસ નાખી રિવય દાખી.
અને એચિંતાનું અંદરથી કંઈ ફૂલું. ઉદર !...લાકડી લઈ મેં પીછો કર્યો. ધર
આખું જાગી ગયું. કાલિંદી, અમારો નોકર કાંતિ અને મારી મહેમાન બહેન રૂપા—
બધાં જ બંધ મૂકી, એ પેલો ત્યાં...ખુરશી પાછળ...એ હમણાં જ ફૂલો...એ
માટલા આગળ...મારી લાકડી ઠકાક પછડાતી પણ ફટકો બિંદર સિવાયની બધી જ
વસ્તુ ઉપર પડતો. ધરની કંઈક વસ્તુએને ધાવણ કરી—પેલો ડાઇનિંગ ટેબલનો
કાચ-પાણીની માટલી-અથાણાની ખરણી—હું હાકી જઈ સોફા ઉપર બેસી પડ્યો.
દિવસો જતાં સાખિત થયું કે એ અમારા ધરમાં ઘણા દિવસનો જામી પડેલો—
કારણ જ્યાં જ્યાં અમારી નજર પડતી ત્યાં ત્યાં તેની માદી ભરી હતી. થોડા
દિવસ પછી કાલિંદીએ સાફચકી માટે સોફા ખસેડાવ્યો—પાછલી બાજુએ એક નાનું
ઠાણું હતું. કાલિંદીએ અંદર આંગળી નાખી જોઈ—પછી ફૂટપટ્ટી અને પછી
કપડાં સકવવાની લાકડી—આખી અંદર ચાકી ગઈ અને તેવામાં જ એ
ફટોકામા સુરસુરિયા જેમ બહાર બીજાંયો. ચોફામા એણે લાંબી ટમક બનાવેલી
અને એમાં જ એ રહેતો ‘તો.

ધરની માલિકીનો પ્રશ્ન ફરી મારા મનમાં પ્રજ્વલિત થયો. આવા ગહન
વિચારને ચૂપ કરવા માંગતી હોય એમ એક માખી આવી મારા નાકને ટેરવે બેઠી.
મેં એને બિડાડવા કરી અને એણે મારા નાક ઉપર બેસવાનું ચાલુ રાખ્યું! એને
બિડાડવાનો ભગીરથ પ્રયાતમાં મારું નિર્દોષ નાક કેટલીયે વાર ટીપાઈ ગયું. તેના
જેના ઉપર મને ચીઠ હતી તેના તેના ઉપર મને માખીનું જૂથ વળગાડવાનું મન
થઈ આવ્યું.

શું આ યુદ્ધનો કોલ હતો ? જમીન મારી-હતી અને તસુએ તસુની કિંમત મેં મારા ખિસ્સામાંથી ચૂકવેલી અને એ જમીન ઉપર મેં ધર બધિલું અને એ ધર અને જમીન મારા નામ ઉપર હતાં અને એ ધર ઉપર મારા નામનું પાટિયું હતું અને છતાં કેટકેટલાં અંદર ધૂસણખેરી કરી આવી ચઢી મારા રાજ્યને બચાવવાનો સતત પ્રયત્ન કરતાં ! હું તેમના કરતાં કદમાં અનેકગણો મોટો અને શુદ્ધિમાં વિરાટસ્વરૂપ અને અનેક પ્રકારના અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જ છતાં આ ધૂસણખેરિને બહાર નહોતો ઠાલી શકતો અત્યાનક મારા મનમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યો : મારી છતી આંખે ન દેખાવા છતાં મારા ધરમાં વસતાની વસ્તી કેટલી ? પ્રશ્ને ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. મને જવાબ આપવા ધણાં બધાં ઉત્સુક હોય એમ લાગ્યું.

માળિયા ઉપરથી ગું...ગું...કરતાં કબૂતર આવ્યાં. તેમનાથી હું ન ચોંક્યો. કારણ મારા અતિશય અણગમા છતાં તેઓ ત્યાં જ રહેતાં હતાં એ મને ખબર હતી. સિલિંગ ફેનના રોડ ઉપરના કપ આકારમાંથી ચીચીચીચી ચક્રીઓ ઊડી કબૂતર પાસે બેડી. મેં કેટલાંયે વાર તેમના માળા ખેરવી નખાવેલા પણ તેમણે તો પોતાનું જ ધર ગણી કાયમી રહેવાનું શરૂ કરી દીધેલું. હું કંઈ બોલું એ પહેલાં આ બેગી મજેલી પાંખોએ મારી આંખ આગળ આવી - ખૂબ પાસે આવી જોરજોરથી ફફડવા માંડ્યું - પછી ગોળગોળ ધુમરાવા માંડ્યું - મારી આંખ એ વમળમાં તણાવા લાગી - હું ઊડે ઊડે તળિયે ધસડાતો ગયો...

દીવાલ દેખાતી બધ થઈ અને સિલિંગ ઠાલી ઓગળી ગયાં અને બારીબારણાં અંતર્ધાન. ચયાં અને ધરનું નકરું હાડપિંજર દેખાવા લાગ્યું. હાડકાનાં નાનાંમોટાં પોલાણમાં - અરે ! ઝીણી વાળ જેવી તડમાં પણ કંઈ કેટલા ધૂસ્યાં હતાં ! આજે મેજો હોય એમ બધાં બહાર ઊભરાતાં હતાં. ખોરડીનાં ઝાંખરાં જેવા પગથી ખર્ચર...ખર્ચર...કરતા વાંદાઓ સાંખી મૂંઠો દલાવતાં ઉતાવળે દડબડ...દડબડ... આલતાંતાં. ચારે બાજુ અબજતા લાવા જેવા લાલકાળા કીડીમ ઠોડાના રાકડાં હતાં. એમને ઘેરે સોંકડો લગન હોય એવી ધાંધલધમાલમાં હતાં - ઠાઈ આગળ દોડે કોઈ પાછળ દોડે ઠાઈ તિરછું ઠાઈ ગોળગોળ - છતાં એ લાલકાળો પ્રવાહ જાણે એક જ દિશામાં વહેતો લાગે. સળવળતાં આંતરડાં જેમ વચ્ચેવચ્ચે માટોડિયાં અળસિયાં ગુચવાતાં હતાં. આ 'ઠાલાઝ'માં કયાંક કયાંક દોડકાની ફૂદથી ઠાઈ જુદો જ ઓપ આવતોતો. કેકેકાણે ગીતોડી લપક જીએ સરકતીતી. પોલાણના ઉદરમાં ઊંદરડીઓ વાળ વગરનાં બચ્ચાં જણાયે જતીતી. ખાલી ઊંદરડી જ શા માટે ?...બધાં જ પોતપોતાનાં ગુણાકારમાં વ્યસ્ત હતાં. હાડપિંજરના પગના પોલાણમાં બોરિંગ ઝૂતા - ચીકણા - સરકતા. ખીલ કેટલાંયે ત્યાં હાજર હતાં જેને મેં ક્યારેય નહોતાં જોયાં -

એમની ઓળખ નહોતી પડતી. માણસની જીડ મેં ક્યાં નહોતી જોઈ! અથડાતા
 ઢૂંટાતા ચગદાતા અનેક મેળા-મિટિંગ-પ્રવચન-સરઘસમાં મેં હાજરી આપેલી પણ
 આવી મેંદની મેં ક્યારેય નહોતી જોઈ બધા એકમેક પાસે આવતાં ગયાં - ખૂબ પાસે -
 પછી સાથે લણી જવા લાગ્યાં ક્યાં કોણ શરૂ થાય છે ને પૂરું થાય છે ખબર
 નહોતી પડતી. એ બધા જ બિંદુઓએ મેળા થઈ જીવતો સમુદ્ર સરજ્યો. નાના
 નાના જીવના ઊંળ બીડી તેમા જ સમાઈ તે બિલરાયે જતો 'તો - વિગટ થયે જતો'તો
 થોડી ક્ષણ હું એ સૂક્ષ્મ રંગની ગૂંથણીવાળા અદ્ભુત મધુને જોઈ રહ્યો - એને
 માણતો ખોવાઈ ગયો હવે હાડપિંજર દેખાતું બધું થયું સમુદ્ર બવે જ રેલાઈ
 ગયેલો. હવે તે જ હતો - તે અને તે જ હવે જીવતો ઊંળ મારા ઉપર આવી. કઈ
 કેલાયે પગ - નાના મોટા ઝીણા જડા રેશમિયા ખરમચડા કાટાળા માગ ઉપર
 ચઢવા લાગ્યા. માટું શરીર એ સમુદ્રમા ડૂબવા માડયું જાન બચાવવા બધા જ
 પ્રયત્નો - દરેક પરચુટેશન - કોમ્પીનેશન મેં અજમાવ્યા. પણ એ જીવતો સમુદ્ર મારા
 ઉપર ફેલાઈ ગયો મારી બે આખ જ એ પ્રવાહ બહાર હતી - માફી - કેવળ સાક્ષી
 પંખી - એ મારી આખમાં બિછાવી આવ્યો. હવે હું પણ એ સમુદ્રમાં જ
 ધૂમકતો'તો.

ઓચિતાનો, કાને, મારા નામનો શોરબકોર સાલવ્યો. જરૂર સાલવ્યો પણ
 કાન ડાયા નહીં! અવાજે મારા ઉપરથી લસરી લસરી દડયા કર્યું. હું સમુદ્રમાં
 ધૂમકતો રહ્યો શોરબકોર વધતો જતો હતો - તે મને ધસડીને સમુદ્ર બહાર ફેંકવા
 માંગતો હતો એમ લાગ્યું થોડા વખત પછી મને અવાજ ઓળખાયા - કા લદી
 જોરજોરથી રડતી'તી... સામેવાળા શકરભાઈ, સમીર લંગોટિયો, મારા સાસુ, ગલીને
 નાકે રહેતા ડોક્ટર ચંદ્રચૂડ!

મને એક મરણિયો જાટકો લાગ્યો. મેં એ જાટકાને ઓળખ્યો બરાબર એ
 જ. માના ક્ષીરસાગરમા તરતા તરતા બહાર ફેંકાયેલો એ જ હું રડી બિઠ્યો.

કોઈ મને ક્યુ ક તીવ સૂઝાંડતું હતું કોઈ મારા પગના આગળા જોરજોરથી
 ખેંચતું હતું. મારે મોટે કોઈ પાણી છાંટતું હતું થોડી વારમાં હું સમુદ્રની સાવ
 બહાર આવી ગયો. હું ડૂબાયેલો હતો ચારેબાજુ વીંટળાયેલી આંખો ભીની હતી.
 કાલિંદી મને વળગી પડી. 'શું થયેલું તમને? ..અમને કેવાં ગલરાપી કાઢયાં ..'
 હું કોઈને સમજાવી ન શક્યો - મન પણ ન થયું. હજી મને અંદરથી આઠો
 ધૂધવાટ સંભળાતો હતો. કાલિંદીએ સમ ખાઈ દેવાપે દિવસ મને જબરદસ્તી
 ખાટલામા સવાડી રાખ્યો.

આ વાતને ઘણા દિવસ યર્ષ ગયા આજે વહેલી સવારે હું અને કલિંદી બગીચામાં બેઠેલા અમારાં ઇન્ગલિશ મુલાખ ગેક્સો બેગી' જેવાં ગોળમટોળ થયેના બંને બંને એ જોઈ હરખાઈ બેઠ્યાં આજુબાજુના ધરના બગીચાઓ ઉપર તમર નાખના કાલિદી બોલી 'આપણા જેવો બગીચો કાઈનો નહી હ !"

હું તરત બોલ્યો 'ભાઈ મહેનત ઠેકાણી !"

1 " મારી જ ને વગી' તે આજ સુધીમા તણખલુએ કયા તોડ્યું છે !

2 " પણ જે આ પાટિયા ઉપર ઠેકાણુ નામ છે ? "

3 " પાટિયા ઉપર નામ ચીનરવાથી થોડુ તારુ યર્ષ જાય ? બધાને ખબર છે કે તારુ તો ખાલી નામ જ છે - બાકી ધર તો મારુ જ .. "

કલિદીના વાક્યથી તે દિવસનો સમુદ્ર ફરી મનમા સળવળવા લાગ્યો .. આઠો ધૂધવાટ પણ

સાબાર પ્રાપ્તિ - રવીકાર

અધ્યાત્મ-હું' જેમ સમજ્યો (ભાગ ત્રીજો) લે પ્ર મુગટરાય વૈદ્ય, પૃ. ૧૧૬, રૂ ૫ ૦૦ પ્ર૦ કૈવલધામ, ગોડન રોડ રાજકોટ-૨ કાલ્યાણશા. લે પ્રવીણ દરજી, પૃ ૧૦૯, રૂ ૧૬-૦૦ પ્ર૦ કુમકુમ પ્રકાશન, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧ સ સ્કૃત સાહિત્યમાં માનવ સ ઝે વસત પરીખ, પ્રા વિનોદ પડયા, ડૉ કિશોર પાઠક, પૃ ૧૧૦, રૂ ૧૦-૦૦, પ્ર૦ કમાણી સાયન્સ-આર્ટ્સ કોલેજ, અમરેલી ખીણું ગુલાબ અને હું' લે લાલશ કર ઠાકર, પૃ ૮૨, રૂ ૨૫ ૦૦, જાનકા લે ચિત્રુ મોદી પૃ ૧૪૯, રૂ ૨૫-૦૦ ધુરુમસ ઓગળે છે : લે રમેશ શાહ, પૃ ૧૨૮, રૂ ૨૫-૦૦, -ત્રણેના પ્ર૦ અસાઈત સાહિત્ય સભા, રણિજા. વેતસના વેના : લે ભારતી વૈદ્ય, પૃ ૧૮૩, રૂ ૨૧-૦૦, ઉપાસના : લે રામપ્રસાદ મધી, સ અમૃતલાલ યાત્રિક, યશવત ત્રિવેદી, પૃ ૧૦૧, રૂ. ૨૦-૦૦, -બંનેના પ્ર૦ એન એમ ત્રિપાઠી પ્રા લિ ૧૬૪, શામળદાસ ગાંધી માર્ગ, મુબઈ ૪૦૦૦૦૨ તદ્દા લે પ્ર૦ મહેન્દ્ર જોશી પૃ ૧૦૪, રૂ ૬-૧૦, ૮-૬૬ આનંદ પાઠ', રાજકોટ ૩૬૦૦૦૨ એકાએક લે પ્ર૦ મનોજ જોષી, પૃ ૭૩ પચવટીનગર, માતૃદીપ રાજકોટ ૩૬૦૦૦૪ ઉરધખકાર લે વિનય કવિ 'બદનામ', પૃ ૭૨, રૂ ૮-૦૦, પ્ર૦ સુશીલા' કવિ, ૧૫, બ્રેમર 'કલોઝ લેઈ સેરટર (ઇનડ) જમુભાઈ દાણી લે સ્વયમ્ પૃ ૩૪, રૂ ૨-૦૦, પ્ર૦ સુદર સર્વોદય પ્રકાશન, ૫ એ/૫૧, સૈનાવાલા બિહિડગ તારદેવ, મુબઈ-૪૦૦૦૦૭.

સ્વ વિનુ ગણાત્રા

પ્રાંચ કાવ્યો

[ગુજરાતી ભાષાની એક ઉત્તમ કવયિત્રી તરીકે ગણવાની હોંશ થાય એવા કુ-
વિનુ ગણાત્રાના નામ આગળ સ્વ લખતા હુ ખુ થાય છે ઓક્ટોબરની
૨૬મી તારીખે તેમણે આત્મવિલોપન કર્યું, તેમના એક પ્રિય અ ગ્રેજી કવયિત્રી
સિલ્વિયા પ્લાયની જેમ કવયિત્રી તરીકે તેમનો બહુ જ ઓછો સમય 'દિ ખાઉ'
તરીકેનો રહ્યો હતો કવિતા પ્રત્યેની તેમની પ્રીતિ તો તેઓ જ્યારે એમ એ મા
મારાં છાત્ર હતા ત્યારથી જણવા મળી હતી સ પાઠકને લખાયેલી એક નોટ સાથે
આ કવિતાગુચ્છ પ્રકટ થાય છે કુ વિનુ ગણાત્રા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં હિન્દીનાં
અધ્યાપક હતા અને ડૉ રઘુવીર ચૌધરીનાં માર્ગદર્શનમાં હિન્દી કવિતા પર
પીએચ ડી પણ કરતા હતા — સ'પાઠક]

માનનીય ભોળાભાઈ,
વંદન

સાદર
ઓક્ટોબર '૮૫

મારી ચાર-પાંચ કવિતાઓ તમારી પાસે છે સભવ છે ન ગમી હોય એક
તાંજ સ્વના મોકલુ છુ - 'અહ્યાવત્' કદાચ તમને ગમે એ પણ પણ બેએક કવિતાઓ
લખાઈ છે પણ તે ચિતુભાઈએ 'કવિતા' માટે માગી લીધી છે સર, મારી લાગી
કવિતા 'અન્ડરમાઈન્ડ' પરખમા છપાય તેવી ક્ષમ્ધા હતી પણ તમને તે કેમ પસન્દ ન
આવી? ઘણા ઠારણો હોઈ શકે તમારી પાસે તે વાચી સકાઈ હોત તો તેના પણ
આનંદ હોત.

'જળની આખે ની ચર્ચા ધણી રસપ્રદ બની મને લાગે છે ઠાકરસાહેબ આ
રીતે ગીત-ગઝલને વધારે પ્રીતસાહન આપી રહ્યા છે પોત્રને પ્રેમ કરવાની રીત
મજલસારે કેમ સમજતા નથી? મનહર મોહીની ગઝલો આપણે ઘણા વખતે મેળવી
શક્યા અને ચિતુભાઈનું ગઝલ સપ્તક આવી રહુ છે—જે ઠાકરસાહેબને અર્પણ કર્યું
છે—તે ઠાકરસાહેબના નામપ્રતાપે જ તો પર પરિત કાવ્યપ્રકારને આવલિયો ધંસી
વાર-વહેવારે ઊજળા તો કરવા જોઈએ તે? 'જળની આખે'ને સા ઠા જેવા ધરમમ
કવિની આલોચના સાપડી જે ગદ્ય યજ્ઞેશભાઈની ઈર્ષા થાય મને આતરી છે; મારી
આ ઈર્ષા સાટે મજેશભાઈને તો, માત્ર જ મરી

પ્રલોખ પ્રાડવાળાની કવિતાઓ મૂળ જ ગમી

નિનમ

વિનુ ગણાત્રા

૬

૬

[૧] અહલ્યાવત્

સોનીડાને ઢાટ

નયણી મૂલવવા કોણ ગયું હતું ?

અવાજ સૂઈ ગયો છે

આભાસી ઝૂંપે મંડાઈ રહેલા ઠાન

પર્યાવરણ સાથીદાર છે

વહેતી નદીનું ગીત ટેપરકોર્ડરના ખાનામાં કેદ છે.

ઇજેક્ટ થયેલી કેસેટમાં વીટળાયેલું રેશમ

મને ગૂંજળાવે છે

હે સુપ્ત નગર,

તું પ્રત્યુત્તર દેવા ન હજીવું હોય તો

કણની કાચી કેરી મને શા માટે ખવડાવે છે ?

ગીત ગાતા ગધવો

તારા રસ્તા પરથી પસાર થઈ જ્યા તો

કમ્પીરે સળગાવેથી ઝૂંપડીનો ધુમાડો

આખોતે લાલ-ગુલાલ કરેય ખરો

પટારો ખોલુ છું ને પર્વતો નાકળે છે

પથ્થરો ગબડે છે એનો પણ અવાજ નથી

ઝરણુ ઝપડે છે એનો પણ ધોધાટ નથી

ભુજાપત્ર પર ભેજ લાગી ગયો છે

લિપિમાંથી પણ હું લય પામીશ ?

સ્પર્શોન્દ્રિયથી પામીશ તને,

કહે હે શબ્દ, તું અહલ્યાવત્ કપારે થયો ?

.....

અને પ્રગટ થયો એક કુંગર જેવડો હાથી

એના ગંડસ્થળમાંથી ઝરતો મદ

રસ્તાએને ગાંડાતૂર કરી મૂકે છે

મૂળ સોતાં વૃક્ષો બિચકાય છે

હા, હવે નજીક છે અવાજ...

હાથીના પગ તલે કચડાતું નગર જોઈ
 સોનાની ઈંટ ખડખડાટ હસી પડી
 કે
 ચબ્દે સોનાની રેખ પુરાણી !!

[૨] તારો ખર્ચો

તારો ખર્ચો અને
 મને
 ચિંતા થવા લાગી
 ક્યાં ખર્ચો હશે એ ?
 અવાવડુ જગ્યાએ પહોંચી ગઈ અને
 પર્યટ્ટે પર્યટ્ટને પૂછી વળી
 સમુદ્રમાં પડ્યો હશે તો ?
 હમણાં હમણાં સપનામાં પાણી ખૂબ દેખાય છે
 મને વધારે ચિંતા થવા લાગી
 મારું અડદતું પૂતળું બનાવી
 મેં સમુદ્રમાં ફેંક્યું અને
 મહિનાઓ સુધી હું નિશ્ચિત રહી
 પહોંચને પૂછવા ગયેલો ધુમાડો
 પર્યટ્ટના પગ લઈ ચાલવા લાગ્યો
 જંગલમાં એક ઝાડ ઊગી ગયું
 અધરાતે મધરાતે ઊડીને ફરવા લાગ્યું
 જરાક અળવળાટ થાય કે એના કાન ઊંચાં
 પણ ખરે કે એ મૂળ સોતી
 જાત-તપાસ આદરે—
 તારો ક્યાં ખર્ચો હશે ?
 અટકાવ કરતો એક ખૂણો હવે
 જીનો અણસાર કહેવાય છે
 ફલ ખરે અને એ જોઈ રહે...

પાણી ટપકે અને એ જોઈ રહે...
 દીવો બળે અને એ જોઈ રહે...
 અફહારયથી અજવાળાઈ જતી ખીણની હું માલિક
 રેતીમાં ફરતો મારો હાથ
 કશુંક દોરે અને જૂસે
 હું ભીંજાઉં, જૂંસાઉં અને વેરાઈ જાઉં
 આ બધાયથી મને શી નિસ્ખંત ?

[૩] ફેરફારતી ધબ

'બાવ,
 અમે નથી રમતા'
 અડધી રમતે એવું કહી
 નાસી જવાની જૂની પુરાણી
 તારી ટેવની કેસેટ
 મારા ટેપરેકોર્ડરના ખાનામાં સંગ્રહાયેલી છે.
 છતાંય
 કોનેજ બગીચાની વરસી ગયેલી
 સુગંધની સાખે
 તું પૂછે છે—
 'આલ આપણે ધર ધર રમીએ'
 ત્યારે તને વિશેષણતા વિશેષણતા પણ
 મારા પગલાં તારા રસ્તે
 અને જોત-જોતામાં
 વરસાદી રેતનો એક સહિયારો ઢગલો
 એક લીલું બીનું ધર આકારાય
 એ પહેલાં જ તું હોડી હોડી 'રમવા' માંડે છે અને
 ચણતર મારે એકથીએ જ કરવાં પડે છે
 તું તો ખસ દૂરથી કહે જાય છે
 'હજુય બીંચુ ... ખૂબ બીંચુ ...

ખૂબ ઊંચુ ... ખૂબ ઊંચુ ...
 ઊંચુ ઊંચુ તાખૂત જેવું
 ઊંચુ ઊંચુ તાડ જેવું
 હું રેત રેત યર્ષ જાઉં છું
 પણ હોડી હોડી રમતી તારી નગર
 આ બાજુ ક્યાં છે ?
 એક શ્વેત, મુશાયમ કાગળની ધળ બંનાવી
 તારા હાથમાં મૂકું છું—
 'લે, હવે આને તો ચણવી દે'
 અને તું કહે છે—
 'ચલ, હવે સંતાડૂકડી રમીએ'
 હું હા પાકું એ પહેલાં જ
 તું સંતાઈ જાય છે
 સંતાડૂકડીમાંથી સાતતાળી અને
 સાતતાળીમાંથી ???
 તને ક્યાં શોધું ?
 રેત હાથે ધળ લઈને બેડી છું
 છેવટે તો તું અહીં જ આવીશ અને
 ધળ ફાટી ગઈ નહીં હોય તો ...

[૪] મુક્તિ

પિંજરમાં એક પોપટ
 પોપટ હોય કે મેના કે મોર કે હું
 એથી શું ફર્ક ?
 એક ચોક્કસ ઘેરવામાં રહેવાનું,
 મરચું ખાવાનું અને લક્ષ કરવાની
 કહે શુડમેનિંગ તો શુડમેનિંગ
 પછી સીતારામ ન કહેવાય
 ફક્ત શુડમેનિંગ !

આ જંગલી પોપટને આટલી કેમ
 ખબર નહીં પડતી હોય ?
 શું એ મને નથી જ્ઞેતો ?
 દરરોજ સવારે ગુડમોર્નિંગનો જવાબ
 એ સીતારામથી જ આપશે
 હું છાતું છાતું હસી સહિં છું—મોટેથી ન હસાય
 ત્રાંસી નજરે જોઈ સહિં છું—
 પિંજર પરનો પ્રહાર ...
 પાંખોનો કડકડાટ ...
 અને પછી અધુન્ય શાંત
 એકવેરિયમની માછલીનો દાખલો આપો કે
 ડિશમાં ગિરકીટ ખાતા દોમીનો પણ
 એ જંગલી ક્યારેય સુધરવાનો નહીં !
 હવે તો મરચુંય નથી ખાતો
 ભૂંડા ! ગુડમોર્નિંગ બોલવામાં
 તારું જાણ છે શું ?
 આજે મને એણે સપનામાં કહેલું—
 'પાલતુ પ્રાણીને એની શી ખબર પડે ?'
 સવારે પોપટની ચાંચ જોટલી જ
 મારી આંખ લાલ થઈ ગયેલી
 મેં પિંજર દલાવ્યું અને કહ્યું—

સીતારામ'

[૫] વિરુદ્ધ દિશા

ત્યારે
 હંખરએ શા માટે ડોકાતું જોઈએ ?
 આકાશની અવરાધાર અભિવ્યક્તિ પછી
 હું આંજ સહિં છું
 સુરમાતું જામનગર

આપુ ધણ ચરાવી પાઠો આવતો ગોવાળ
 વગડાનો લીવો છમ્મ ઓડકાર ખાય
 ત્યારે એમા ભડકે બળતી ટેકરીઓ
 ઓછી દેખાય છે ?
 એક એક ઇંટ સુકાતી જાય
 ચઢત-નાવડી સુકાતી જાય
 તોય
 રાત્રે પણ ભરચક રહે છે મારો ગાંધીરોડ
 બાધણી !
 સખ ધોનુ જયપુર પૂરુ થયુ છે
 સાદણી જાલી છે
 પોળતી દીવ લો તો ખૂમ પાડયા કરશે
 ગુનાજ, મોગરો, ચમેલી લેવા હોય તો
 ભગાર વેચવો હોય તો
 હવાના કપાળે પથ્થર વાગે તો
 પાગે બાધવાની જરૂર રહેતી નથી ને
 ફેધમતો શન્યાવકાશ
 પર્વતને શુ પાણી વેચવા મોકલશે ?
 રેડ સિમ્બલ કચારેય નહી
 સૂર્યમુખીની વિરુદ્ધ દિશામાં
 બારણુ પડતુ હોય તેથી શુ ?

□

ત્રણ રચના

૧

શિયાળામાં ઉનાળાલાલ એનું નામ અમથાલાલ
 ઉનાળામાં શિયાળાલાલ એનું નામ અમથાલાલ
 સવારે રોજ પોતાને બગીચામાં ઉગાડે છે
 અને સંધ્યા થતાં કરમાય એનું નામ અમથાલાલ
 અહો! આ છીંક અફલાતૂત છે આચ્છી કરી લખએ
 ધણું મોટું કરે છે કામ એનું નામ અમથાલાલ
 સ્તુતી છે એક રીતે ને ખીજી રીતે સવાયા છે
 નવી રેતી ને નોખું વૃક્ષાણુ એનું નામ અમથાલાલ
 જટાયુ હોય તો ઊડે, જુએ, સીમા વટાવે પણ
 કદી જમણું કદી છે વામ એનું નામ અમથાલાલ
 ગણ્યાં વૃક્ષો ? નથી ? જંગલ ? નથી ? કામર ? કપૂનર ? ના ?
 બધે અંધાર કાળું નામ એનું નામ અમથાલાલ
 લખે છે કાવ્ય એનું દોસ્ત લઘરાજી ધણી વેળા
 અને વાંચે છે ઓચ્છવલાલ એનું નામ અમથાલાલ
 શિયાળામાં ઉનાળાલાલ એનું નામ અમથાલાલ
 ઉનાળામાં શિયાળાલાલ એનું નામ અમથાલાલ

૨

દો અંખિયાં તગતગતી સરકી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી
 ને અમને, ખુલ્લામાં વળગી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી
 હોય સમય તો એને પૂછીએ બધન કંધન કયા હોતા હૈ ?
 ધડિયાળો, ગજબામાં ખખડી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી
 ચપટી લોકો ચપટી મૃગજળ ચપટી છાપાં ફિર કયા હોગા ?
 હું શું જાણું મેરી બિગડી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી
 લો આ તમને બારીમાંથી ધરમાં મૂકયા પલંગ પૂન્યા
 ખરી થઈ છે અમથી અમથી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી

મને અમસ્તો જિભો રાખી ખાલી ખોટો બાંધી રાંધી
 પાણીપોચી ધૂણા જિઘડી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી
 વચ્ચે વચ્ચે વૃક્ષ ઉગાડ્યાં ડુંગર ખોદ્યા નદીઓ નાથી
 ખડું કરે છે અગડી અગડી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી
 રોજ મવારે જિઘે માથે આખી દુનિયા એને ભાળે
 આડોડાઈ એવી તો પ્રગટી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી
 બધે દૂંદીએ અને પૂછીએ નાક વગરની અક્ષય ક્યાં છે ?
 હમણાંથી તમણાથી તતડી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી
 આંધુ લૂછે અડધો દરિયો અડધો દરિયો વાદળ બધે
 મેં બોલું છું અપને મનથી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી
 અહીં જિભા જી એક ટકાના છટાકે છેવ્યા દરવાજામાં
 હસી રહી છે અગડી પિછડી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી
 ગઝલ કહો કે ભજન કહો એ ખાત અતિશી સુંદર ભાખી
 અમી ગાંઠની દીવાલ સરજી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી દીવાલમાંથી

૩

વિચારમાં રસ્તાની વચ્ચે નગર નાકે ઝળહળ મન
 જિભાં રહ્યાં છે સરખાપોરે નગર નાકે ઝળહળ મન
 હવે દિવસ ને એક છોકરી - પરી ? નહીં હોં ! છરી
 ક્યું જુએ ને ક્યું સાંભળે નગર નાકે ઝળહળ મન
 જોડે ધૂળ અપટી તો સમજ્યા પથ્થર પણ બે વાગે
 ખબર પડે ના જિઘે વ્યાથમે નગર નાકે ઝળહળ મન
 મને કરે છે અંદર મારી આરે ખાલુ સળિયા
 અને વૃક્ષમાં અલટેપલટે નગર નાકે ઝળહળ મન
 ઘણી વખત તો મને બીજવે રસ્તે શબ્દે મહેકે
 પછી વળી પોતે પણ પલળે નગર નાકે ઝળહળ મન
 હવા હથેલી ખાખત ખીડી ખાકસ ખળખળ લાડલાડ
 ખળ્યા કરે તો ઠપાં કરે છે નગર નાકે ઝળહળ મન
 દિવસ હોય કે રાત બહુમે આગળ આગળ દોડે
 અરજીઓ સમય આગળે નગર નાકે ઝળહળ મન

તથ્યાત્મક સંદર્ભને પ્રાપ્ત થતો સર્જનાત્મક સ્પર્શ

[અખકાર : લે. શ્રી રજનીકુમાર પંડ્યા, આર. આર. શેઠની કંપની. અમદાવાદ-૧
પ્રથમ આવૃત્તિ, પૃ. ૧૬૦. મૂ. રૂ. ૧૬=૦૦]

સાધારણ જિવાતી જિંદગીમાં પણ ફેટલીકવાર અસાધારણ પ્રસંગપરિસ્થિતિનું નિર્માણ થતું દેખાય છે. સંલ્લેગોની મરાણે ચટ્ટલા મનુષ્યજીવનમાં તિખારા જેવી ઘટનાઓ બને છે. તુચ્છ લાગતા જીવનનિયમોમાંથી પણ તેજલકીરો પ્રગટી આવે. એટલે જ પેલી અગ્રેજી ઉક્તિ 'Trifles make life, but life itself is not a trifle' (જિંદગી તુચ્છ બામતોની બનેલી છે, પણ જિંદગી પોતે તુચ્છ નથી.) નું રહસ્ય સમજાય છે તુચ્છતામાંથી ફૂટી આવતા આવા એકાદ તેજકિરણને ઝીલનારો માણસ પણ હોવો જોઈએ

'અખકાર'ના લેખક શ્રી રજનીકુમાર પંડ્યાએ આવો સ્તુત્ય પ્રયાસ કર્યો છે. આમ તો એક દૈનિકપત્રની સાપ્તાહિક કટાર (column) નિમિત્તે એમણે આ લખાણો તૈયાર કરેલાં. એ પ્રસિદ્ધ થતા હતાં ત્યારે જ એમાંના ચરિત્રાત્મક અશોના અખકારે ધણાનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, એટલું જ નહિ પણ ફેટલાક વાચકો પામેથી તો લાગણીનો કર વસૂલ કરીને એમાંના ખમીરવતાં દુખિયારાને સહાય કરવાની પણ તેમને પ્રેરણા આપી હતી. 'શિવેતરક્ષતયે'નું આ અનોખું દષ્ટાંત સમિત યુગસંદર્ભે એણે પૂરું પાડ્યું કહેવાય.

આ પુસ્તકની પ્રસંગજરમરમાં કે વ્યક્તિત્વજનકમાં લેખકના અંગત જીવનમાંથી અંકિત થયેલી મનોમુદ્રાઓ છે, જેમની સાથે એમનો કયાંક સંબંધ કે ઇષ્ટ પરિચય છે એવી વ્યક્તિઓના સ્મરણીય પ્રસંગો છે, પરિસ્થિતિ ચક્ર પર ધુમરાઈને અહીં તહીં ફેલાયેલાં મનુષ્યોના જીવતરની અસામાન્ય જનક પણ તેમાં છે. ને આમ છતાં, એ બધાં પોતાની સીમાઓ ધરાવતાં તેજ-અંધારનાં પૂતળાં જેવાં માણસો છે, તેથી આપણને એ ગમે છે.

પુસ્તકના પ્રત્યેક પ્રસંગ, પરિસ્થિતિ કે ચરિત્રાત્મક નિરૂપણને તથ્યાત્મક સંદર્ભ છે. એ જીવનમાંથી જડેલી વાતો છે. એને એકત્ર કરવા ધણીવાર લેખકે પ્રવાસો ખેડ્યાં છે અને મુલાકાતો યોજાઈ છે. સત્યપટનાત્મક તરવો એમાં છે, છતાં આ આ વાર્તિકો દૂંડીવાર્તા જેવાં રસપ્રદ બની રહે છે એ એની વિશેષતા છે. આ રસાત્મક 'અશોનું' વિશ્લેષણ કરવા જેવું છે.

શ્રી પંડયામાં રહેલો સર્જક - વાર્તાકાર આ કથાનકો અને વ્યક્તિચિત્રોને પોતાની સંવેદનશીલતાનો મુટ આપીને સત્યઘટનાપરક અંશનું 'પુનર્નિર્માણ' કરે છે તેથી એમાં રસાત્મકતા ઉમેરાય છે. પ્રત્યેક પ્રસંગની માંડણી (Approach) વિવિધતા ધરાવે છે 'હું, આ અને અસ્થિ'નો ઉપાડ જ નાટ્યાત્મક રીતે થયો છે. અતીતમાં આએ જે ઉદ્દેશો વહાવેલા તે સમગ્ર કાલસંદર્ભને ચંભાવીને - ધિન્ધીને ભણકારાયા કરે છે : 'ખેટા, ધ્યાન રાખજો પગથિયાં લપસણાં છે।' યાની વ્યક્તિત્વરેખાઓ લેખકતા ઊર્મિ-ઉદ્દેશથી બીજાઈને મૂર્ત બની રહે છે. તેની સાથે દામોદ્રુંડ, ભિક્ષુકો, બ્રાહ્મણો અને આસપાસનો પરિવેશ બધું જીવંત બને છે. અહીં તો પાછું ક્યારે આવવાનું થશે! કનચ અસ્થિરૂપમાં પણ...ક્યારે? - જેવી પંક્તિઓ યાના અસ્થિપધરાવવાની ગંભીર ઘટના વખતની લખનારની મનોદશાનો ઉચિત ચિતાર આપે છે એ કંઈક ઊર્મિલ લાગવા છતાં નિરૂપણની પરાકાષ્ટાએ યોગ્ય પણ જણાશે.

આટલી જ સંવેદનશીલતાથી રજૂ થનાર ખીન્ને પ્રસંગ છે 'સવિતાનું દૂખવું તે' કદાચ, સમહતું આ અતિપ્રભાવક વાર્તિક છે, એમ કહેવું જોઈએ. આપણુ પ્રસિદ્ધ વાર્તાકારનાં ધર્મપત્ની સવિતાબહેન રાણપુરાનું કેન્સરવ્યાધિથી જે દુઃખદ નિધન થયું તે ઘટનાને શ્રી રજનીકુમારે તથ્યની બધી જ સીમામા રહીને પણ સર્જકની હેશિયતથી તાદ્ય કરી આપી છે. આથી તે હેવાલ કે વૃત્તાંત બનવાને બદલે હૃદયસ્પર્શી નિરૂપણ પામે છે. અહીં અંતરંગ મૈત્રીને નાતે ઊર્મિલતામાં સરી પડવાનું જોખમ ખરું પણ શ્રી પંડયા ભારે સંયમશીલ બનીને તથ્યાત્મક અંશનું કળાત્મક આલેખન કરી તેને વિશિષ્ટ એવી આસ્વાદ્યતાની કક્ષાએ લઈ ગયા છે.

જગા શરાબખાનેમેં,' 'પાનખરમાં દિવસો વસંતના' અને 'રે મમાં જન્મવા માગનાર' - ધૂની. અહલડ અને અલગારી કલાકારોની યાદગાર દાસ્તાન બને છે. દયાનંદ દેવગાંધી અને માર્ટર વસંતનાં વ્યક્તિચિત્રોની ઝલક આપણને જુદેરી માટીનાં માનવીઓની ઓળખ આપે છે. મુલાકાતમાંની વાતચીત-પ્રશ્નોત્તરી, આદિમાંથી એજરની માનવ્ય ઝગહળી ઊઠે છે. લખનારની સામેની વ્યક્તિઓમાં એતપ્રેત થવાની ઉતકંઠા પણ અહીં આપણા ધ્યાનમાં આવે છે. 'રે મમાં જન્મવા માગનાર'માં અલગારી ચિત્રકર જમનાદાસની ધૂન અને તેની મયામણો સંક્ષેપમાં ત્રેવડપૂર્વક રજૂ થઈ જાય છે.

અહીં જાણેશી - સાંભળેશી વાતોની રજૂઆતમાં ઐતિહાસિક - સામાજિક પાર્શ્વભૂ પણ સારું સ્થાન પામે છે. 'ઝૂરે નવાખ પણ વતનની યાદમાં' જેવી પ્રસંગકથા આપણને ભાગલા સમયના હિંદનો કાલસંદર્ભ ખરાખર આલેખી આપે.

છે. નવાબની વતનની તીવ્ર યાદની વાત કંઈક હળવાશથી પણ સરસ રીતે બહેલાવી છે. કાલના કળણમાં ખોવાઈ ગયેલી વાત લેખક ઠીક શોધી લાવ્યા છે.

'ઝખકાર'માં ઓલિયા, ફકીર અને માનવતાના બદાઓની શબ્દસર્જના પણ મળે છે. 'ભગવાનની લલામશુચિટ્ટી'ના હીરાભાઈની હૃદયવેધક આપવીતી વાંચે અને પછી તેમણે બીજાથી ઉઠેરેલું સેવાપ્રવૃત્તિનું વટવૃક્ષ જોઈને પ્રસન્ન થાઓ, કે 'નગીનદાસને કૂલવાળો હાથ'માં એ અનામી પરદુ ખલજકની પરગજુવૃત્તિથી પ્રભાવિત થાઓ અથવા 'ગી-ને લાણુ ('લાણુ લ્યો') વાળા હકાબાપુની ધર્મના સીમાડા ભૂંસીને ઊપસતી રૂઆબી માનવીય ઝલક જુઓ તો તમને પ્રતીત થશે કે આ પુસ્તકના લેખકે કાળની રેતીમાં અહીં તહીં વેગઈ ગયેલાં માનવરત્નોને કેવાં વીણી લીધાં છે! એવી વાનોમાં પ્રદેશ, વ્યક્તિ, કામ અને ધર્મ - આ બધા સ્વભવાનિમિત્ત બેઠો ઓગળીને કેવળ માનવપ્રેમ ઉલરાતો અનુભવાય છે. 'દીવાન દરિયાકિનારે'ની પ્રેમકથા પણ ઝિન્દાદિલ આદમીની વાત છે.

કેટલાક અતુરાર્થના કે હળવાશભરેલા કિસ્સાઓ પણ આમાં છે. ગાડીના ડબ્બામાં અચાનક કાકાસાહેબ સાથે થોડો સમય મુસાફરીની તક મળતા કાકાસાહેબ લખાવતા હતા એ ડાયરીમાં તેઓ કદી ન વીસરી શકે એવું 'અડપણુ' કરીને પછીને સ્ટેશન ઊતરી જનાર એ સ્ત્રી મહેતાની આલાકીનો પ્રસંગ આ પ્રકારનો છે. 'સ્પેશ્યલ ટ્રેઈનના પેમેન્ટર'ની છનિયા-મનિયાની રમણ કહાણી પણ લેખક લઈ આવ્યા છે. હમ્મર હમ્મર રૂનિયાનાં ધનામોની રકમમાંથી સોમનાથની યાત્રાની સ્પેશ્યલ ટ્રેઈન આધનાર ને બધી રકમ ખર્ચી નાખનાર છનિયો-મનિયો પણ તેમને લોકજીભે સાચવેલી વાતમાંથી મળી ગયા છે! સરેરાશ વાચકને એ પ્રસંગ મોજમાં લાગી દે તેવો છે. 'નૂરજહાંની આખનું ચોમાસું'ની સિનેસ્ટિની વાત શ્રદ્ધી અભિનેત્રીના પશ્ચાત્તાપનું ને કાયદાના દાવપેચનું ચિત્ર બને છે. કોઈને કદી ન દહેશો કે'ની અગત વાત પણ આવાં કર્તવ્યો પ્રત્યે સન્માન કરતી રોચક સ્મૃતિકથા છે.

'ઝખકાર'ની કૃતિઓને સાહિત્યપ્રકારના કોઈ ખાનામાં નાખી શકાય તેમ નથી. તથ્યાત્મક સંદર્ભને અહીં તહીં યોગ્ય સર્જનાત્મક સ્પર્શ તેમાં મળે છે. પ્રત્યેકમાં કંઈક ચમત્કૃતિ છે. અમુક પ્રસંગો 'કિસ્સા' કે 'જનશ્રુતિ'ના અંશો ધરાવે છે. ક્યાંક છાપાના બહોળા વાચકવર્ગને અતુરંજવાનો આશય પણ છે. આમ છતાં, એ વાતો 'ટાલા પહોરનાં ગપ્પાં' નથી. શ્રી પંડયામણી વાર્તાકાર કટારનાં લખાણોને કલાકૃતિની કૈટલી સમીપ લઈ ગયો છે, તે જોઈ પ્રસન્ન થવાય છે. બોલચાલના વાણી વલયોનો કૌશલથી પ્રયોગ થયો છે. બહુ ઓછા શબ્દોમાં પ્રસંગ કે ચરિત્ર સચોટ નિરૂપણ પામે છે, એ એની વિશેષતા છે. શ્રી પંડયા માનવના ઝખકારની વિશેષ વાતો આપતા રહે એવી આશા સાથે આ સંગ્રહને સત્કારીએ.

—જાતુમસાહ પંડયા

સાહિત્યકારો પરની

બે વિડિયો ફિલ્મ

સાહિત્યનો શબ્દ મૂળ કર્ણોપકર્ણ ફરતો રહી સચવાયો પછી મુદ્રિત થયો અને સચવાયો આગળ જતા ધ્વનિમુદ્રિત થયો, ફિલ્મોની ધ્વનિપટ્ટી (sound track) પર પણ ચડ્યો હવે ટેલિવિઝન અને વિડિયોના આગમનની સાથે દર્શકશ્રાવ્ય માધ્યમના એ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં જકડાવા લાગ્યો છે, એના આકર્ષણ અને ઉપયોગ યન્ત્રને કારણે

મુદ્રિત શબ્દ બીજા કોઈ પણ ઉપકરણ વિના છે એવો જ સર્જનના સદર્શમાં પ્રકુલિત વાચકને એક અગત અનુભવ આપે છે, સર્જનના ઉત્સવમાં લાગીદાર પણ બનાવે છે એ connotative સંકેતોથી સમૃદ્ધ છે આભાભર્યા નવા વૈજ્ઞાનિક ઉપકરણોના સ સર્ગમાં સર્જનનો શબ્દ સ ક્રાન્તિ દરમ્યાન તેજ ગુમાવે છે ?

ના નથી ગુમાવતો એમ બેધડક કહેવા માટે દૃષ્ટાંતો આપવાના હોય તે શાધીને બોન્દર્યુકના 'વૉર ઍન્ડ પીસ' અને ડેવિડ લીનના 'ડૉ ઝિવગો' જેવા, જે અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છે, આપવા પડે ગુજરાતી સાહિત્યના સદર્શમાં જ્યારે દર્શક-શ્રાવ્ય માધ્યમના ઉપયોગનું પ્રસ્થાન થઈ રહ્યું છે, ત્યારે સાહિત્યનો સૌંદર્યલક્ષી અનુભવ આપે એવા દર્શકશ્રાવ્ય સર્જનો જ એ માધ્યમના ઉપયોગની અનિવાર્યતા સાબિત કરશે

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી તરફથી ઐતિહાસિક જાળવણી અને શૈક્ષણિક હેતુ માટે બે વિડિયો ફિલ્મો, એક અમૃત 'ધાયલ' અને બીજી આદિત્ય મન્ધરી પરતી, તૈયાર કરવામાં આવી છે જે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કે લા સ્વાધ્યાય-મંદિર તરફથી પ્રદર્શિત કરવામાં આવી હતી અમૃત 'ધાયલ'ને લગતી ફિલ્મ ઘણી નવળી અને આદિત્ય મન્ધરીને લગતી, એની મર્પાદાઓ છતાં એક દરે સંતોષજનક બની

નવનરમ્યતા અને કર્ણમધુરતા વિડિયો ફિલ્મોની પ્રાયમિક આવશ્યકતા તરીકે સ્વીકારવી પડે દર્શકો અને ધ્વનિ સ્વરૂપ હોય અને સાથોસાથ ધારદાર, આખકાનને કારે એવા હોય એ જરૂરી. એ માટે, ઉપલબ્ધ સાધનો, મુખ્યત્વે કેમેરા

અને રેકોર્ડરના કાર્યક્ષમ ઉપયોગની અપેક્ષા એ ખેંચી સતોષ માનવાને બદલે, એથી આગળ વધી ભુદ્ધિયુક્ત અને કલ્પનાશીન રજૂઆત જરૂરી, જેથી તે દ્વારા સાહિત્યસહજ અનુભૂતિનો અનુભવ સર્જી શકાય

એક ફિલ્મમા કેમેરા પહેલા સરનામા પર સ્થિર થયો, પછી એણે ધર શોધ્યું, ધરમા ધરના સભ્યો શોધ્યા અને પછી એ કવિ પર મડાયો. લગભગ એ ક્રમમા એની ગતિ રહી ત્યારબાદ ચાર દીવાલો વચ્ચેના પદાર્થો કેમેરાએ ઝડપ્યા. ધ્વનિપટ્ટી પર પ્રશ્નોત્તરી અને કવિતા ઝિનાયા સીધી રેખાનો આ ઉપક્રમ, ફિલ્મની અમથ અસર કટાળાજનક પેલા ધર્ષ એણે અપરિપક્વ ઠેરવ્યો. આ પરિણામ માત્ર સીની રેખાના અભિગમને કારણે નહીં પરંતુ દર્શકમાન કલ્પનોની લક્ષ્યવિહીન પસંદગી કલ્પનાશીન ગતિશીલતાના અભાવ અને સ્પષ્ટ પણ નહીં અને કર્ણમધુર પણ નહીં એવા ધ્વનિને કારણે આવ્યું.

ખીજ ફિલ્મમા નવીનતાનું તરવ ઠીકઠીક જળવાયું કેમેરાની ગતિ પત ગિયા જેવી તરલ અને સૌંદર્ય શોધતી - યત્રવત્ સીધી રેખાનો નહીં ચરચરતા બાજવાહી કવિતાવાચનથી ધર્ષ વચ્ચે વાતચીત આવે વળી પાછી કવિતા કેમેરાએ કમરાની બહાર જવા ઠી - રહેવાની સજ્જાનતા બતાવી. કવિના વ્યક્તિત્વને પકડવા એણે એ ગતે શોધ્યા ધ્વનિ કાનને કષ્ટદાયક નહીં કવિ સાથે વાતચીત કરનાર વ્યક્તિઓ સહજ લાગે એ રીતે બદલાતી રહી ગાન પણ આવ્યું.

ગતિવિહીન (static) કલ્પનોને દર્શકમા ય રજૂઆતમા પ્રાધાન્ય ન હોય કેમેરાએ ગતિશીલ, ધબકતા કલ્પનો, એકખીજ સાથે કોઈક ને કોઈક રીતે સકળા યેના પરિણામે રજૂઆતના પ્રવાહને વહેતો રાખતા, શોધવા બેઠે એ હાથવગા કલ્પનો, દા ત કમરાની સખવટ માટે વપરાયેલ અર્થહીન પદાર્થો ન આને માનવીઓના બહુ સામાન્ય ચિત્રને કે દીવાલ પર લટકતા, અસ્પષ્ટ આકારના પક્ષીને કે દ્ર બનાવવાની કેમેરાની પ્રવૃત્તિ લક્ષ્ય વગરની લાગી પિજરામા પૂરેલ પોપટ કવિકર્મ માથે કેવી ગીતે સકળાયો? વગી, પોપટ ઓઠો દર્શકમાન અને નિર્જીવ પિજરુ વાતચીત કરનારાઓ વચ્ચે પડી રહ્યું બેકે ધ્વનિપટ્ટી પર પોપટનો અવાજ, એ આવઠાર્થ પરિમાણ પ્રકૃતિગત દર્શ્યો, ધ્વનિ અને સંગીતના સૂરોનો બહોગો ઉપયોગ થયો બેઠે એ એ દ્વારા આહલાદક પશ્ચાદ્ભૂ સર્જાય છે.

ફિલ્મના કેમેરાની નજરે દર્શ્યો બેઠો રહે તેા નિદ્રાધીન લાગે એ રીતે મૂલેલી અવસ્થામા કવિને રાખીને પ્રશ્નોત્તરી કરવા જેવી કઠંગી સ્થિતિ ટાળી શકાય. પ્રશ્નોત્તરીની કેમમા સતત હાજરીની અસર પણ અનુકૂળ થતી નથી પ્રશ્નોત્તરીની

વાચાળતા મુખ્ય લક્ષ્યને હાનિકારક અને કેમેરા પ્રત્યે અહોલાવ વ્યક્ત કરતા આગંતુક ચહેરાઓ પણ કહે છે.

કવિતા હૃદયની ભાષા કહેવાઈ છે. એના શબ્દો વ્યક્ત કરે છે તે સિવાય કશું અન્યકત રહે છે. આ mystiqueનું, અતીતના ભાવનું તત્ત્વ એ ફિલ્મોમાં કેટલું જળારાયું છે? એકમાં નહીંવત્ અને બીજામાં એનો અણસાર ખરો.

ટેલિવિઝન પર મુશાયરાઓ રજૂ થાય છે (વારંવાર થાય છે એટલે લોકપ્રિય હોવા નોંધએ), એ સાંભળતાં એક વાત નોંધપાત્ર લાગે છે. બશીર બદ્ર જેવા કવિ નાજુક ભાવોને વ્યક્ત કરતી પદ્ધતિ નાજુક રીતે કહી શકે છે (થોડા સમય પર એમણે આંસુને 'છીપમાંથી નીકળતા મોતી સમુ' કહ્યું, હૃદયરપથી રીતે.) 'નીરબ' જેવા કવિઓની વ્યક્તિત્વ અને અભિવ્યક્તિની એક મનોહર છટા રહે છે. બીજા બાજુ, નાજુકમાં નાજુક ભાવની લશ્કરના અફસરની અદાથી ભુલંદ રજૂ ક્રાંત કરનારા પણ હોય છે.

એ ફિલ્મો જેતાં વ્યક્તિત્વની અને અભિવ્યક્તિની મર્યાદાઓ દેખાઈ તે પરથી એમ કહેવાનું મન થાય કે પસંદગીના ધોરણે ફિલ્મો તૈયાર કરવાનો ઉપક્રમ હોય તો છવંત વ્યક્તિત્વ અને તાઝગીલરી અભિવ્યક્તિ પૂર્વશરત ગણાવાં નોંધએ. પ્રમદતા અને છબિકારની ક્ષમતા અંગે પણ ખાતરી હોવી જરૂરી

બન્ને ફિલ્મોના સર્જકોએ માધ્યમના ઉપયોગની દિશામાં મહત્તરનું કદમ લેવાવું છે એ દષ્ટિએ બન્ને પ્રયોગો આવકારીએ.

[૧]

‘સંદેશ’માં રોમનલિપિ અને દેવનાગરીલિપિ વિશેની મુ. યશવંતભાઈની ચર્ચા વાંચી હશે. ઘણું તાર્કિક હોવા છતાં પોતાની માનેલી કોઈ પણ વસ્તુને છોડતાં માણસનું મન વિરોધ કરે જ એ નદન સાચું—એટલે ગુજરાતીને રોમનલિપિમાં લખવા માટે ગાંધીજી કે મશરૂવાળાએ ધણી વકીલાત કરી હોય એ આજે તો નહીં સીકારવાનું.

એકાએક આવતા પરિવર્તનનો સમાજ વિરોધ કરે જ. રોમન લિપિમાં ગુજરાતીને લખવાની તો વાત ધણી દૂરની પણ એક બહુ સામાન્ય લિપિસુધાર પણ આપણે ધણા વર્ષોથી બિદાનો-સપાટો-પ્રશંસકોની મથામણ છતાં કરી શકતા નથી. આમ તો એને લિપિસુધાર નામ અપવું એવું બહુ મોટી વાત છે. સામાન્ય જોડણીના ફેરફારનો સવાલ છે. પાંચસો વરસથી ગુજરાતી બાપકો હ્રસ્વ/દીર્ઘ ઈ અને ઉ નો બોલવામાં તો ભેદ કરતા નથી. લખાણમાં આ ભેદ સાચવી રાખીને લાખો બાળકો ઉપર કેવો મોટો બોલને આપણે સ્થાપી રાખ્યો છે તેનો વિચાર કરવાનું સૂઝતું નથી.

અહીં ની એ. જી. જેવી શાળાના પાંચમા ધોરણમાં સો બાળકોની મોટોમાં એમણે જે જુઓ (૧) સુધારેલી તેમાંની ૮૫% આ હ્રસ્વ-દીર્ઘની હતી. માત્ર કુતૂહલ ખાતર આ અવલોકન કરેલું. તમારા છપાતા પુસ્તકનું પહેલું પૂક જે તમારે નગીબત્તેગ જેવાનું આવે તો અ. વાતની ખાતરી ધાય. આપણા મોટા ભાગના કંપોઝીટરો એસ. એસ. સીથી વધુ બજેટા હોવાનો સંભવ નથી.

હવે તો બધા આ વિશે જાણે છે એટલે લંબાણનો અર્થ નથી. હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ આપણા લેખનમાંથી કાઢી નાખવો ઈ એટલે દીર્ઘ અને ઉ એટલે હ્રસ્વ એમ લખવું એવો એક ઠરાવ જ નો લાગવગ અને પ્રભાવ ધરાવતાં વિદ્યત્-મંડળો કરે તો કામ ઘણું સરળ ધાય પ્રબોધભાઈએ પ્રયત્નો કરેલા, આજે દયાશંકર અને હુ મધીએ છીએ. પણ મે રેડિયે પર એક વક્તવ્યમાં આવી ઉતારતા અપનાવવા અપીત્ર કરી તો સુરતમાં મુ. વિષ્ણુભાઈ ખીળયા (એમ દયાશંકરે કહેલું) ને દયાશંકરનું લખાણ વાંચી અહીં મુ. બીજાદાદા ખીળયા.

આ સુધારો કરવામાં વૈજ્ઞાનિકતા આડે આવતી હોય એવું નથી. તો તો પ્રબોધભાઈ એની વકીલાત ન કરત. હવે મુ. કે. ડા. શાસ્ત્રીજી, શ્રી જયંતભાઈ ઠોઠારી

અને શ્રી ધીરુભાઈ પરીખ જેવા વિદ્વાનો પણ આ એક ફરફાર માટે તો સંમત થયા છે. ફરફાર નાનકડો છે પણ બહુ મોટો ખોળ હળવો કરનારો છે માટે ધીમે ધીમે સુધારાની દિશામાં આગળ વધવા આટલું તો આ વર્ષે જ કરીએ.

પરિષદનો પ્રભાવ ઘણો જાણીતો છે. શાસ્ત્રીજીના પ્રમુખપદે પૂનામાં જ આ ઠરાવ પસાર થઈ શકે એમાં ધણું ઔચિત્ય છે (મરાઠી સાહિત્ય પરિષદે થોડાં વરસો પહેલાં ઘણા સુધારા કર્યા છે તે તમે જાણતા જ હશે.) પરિષદ આવો ઠરાવ કરે તો સરકારના હાથ મળખૂત થાય

અમદાવાદ, ૧૮-૧૧-૮૫

—યોગેન્દ્ર વ્યાસ

[૧]

ડૉ. જોગાલાખી પટેલ, સંપાદક-પરબ
ગુજરાતી સાહિત્ય પરીશદ, આશ્રમ રોડ
પો. જો. નં. ૪૦૬૦

અમદાવાદ : ૩૮૦૦૦૯

સ્નેહી શ્રી જોગાલાખી :

સાથે ખીડેલી નોંધ 'પરબ'માં ગોઠવી ચક્રો એવી આશા રાખું છું. ગુજરાતી વાચના હિતચિંતકોના મોટા વર્ગને 'પરબ'થી જ પહોંચી શકાય તેમ છે, અને નોંધ ગુજરાતી ભાષાના હિતમાં છે એવો ખ્યાલ સેકું છું. નોંધની જોડણી જેમની તેમ રાખવા વીનંતી છે, તમે જોઈ શકો કે તેથી અર્થનો અનર્થ થતો નથી

ભાષાભેષન

માનવે પોતાના મગજમાં પોતાની જાણમાં આણતી પ્રક્રીયાને સમાજમાં કોઈએક સુરત રૂપે મુકવા ભાષા નામની યોજનાને આવીશ્કાર કર્યો. મગજમાં આણતી પ્રક્રીયા અનંત વીરતાવાળી, અનંત વીરધતાવાળી, અનંત તત્ત્વો, ભાવો, સંબંધો, પૂરવડત્ત્વોને લગતી હોય છે અને હોઈ શકે છે. આ અનંતવીધ અનંતતાને પકડવા માનવે ગણ્યાગણ્યાં ઘટ્ટો અને નીમખોને કામમાં લીધા. માનવની મર્યાદાન યાદચક્તી તેમ જ શારીરીક અવયવોની અનંત સકેતો પેદા કરવાની અશક્તિને કારણે ભાષાયોજના એ ભાગોમાં વહેંચાણી એક ભાગમાં અર્થવીદીન સંકેતોમાંથી અનંત સાર્થક સકેતો તેમ જ સાર્થક સકેતોને એકમેકની સાથે જોડવાના નીમખો, આવી વહેંચણી બની.

અર્થવીદીન સકેતોને માનવશરીરની સંરચનાના અકરમાતને લીધે પતની સકેતોના રૂપમાં જ અપનાવવા પડ્યા. અકરમાત જુદી રીતે ધણ્યો હોત તો દરમ્ય રંગો દે ભોમીતીક આકારોના રૂપમાં સંકેતો અપનાવાયા હોત. માનવે ભાષાયોજના પનાવી છે, કોઈપણ માનવસમાજ ભાષાયોજના વીનાનો નથી, છતાં

ભાષાયોજના કચી રીતે ઘડાયેલી છે તેની સભાન સમજ તો દરેક હાયકાથી જ પકડાવાની શરૂઆત થયી છે. તેમાં પણ અરથવીહીન ખ્વનીસંકેતો વીશે જ ઠીકઠીક ચોક્કસ સમજણ આવી થયી શકી છે. સારથક સંકેતોની યોજના ખરેખર પકડમાં આવી શકી નથી.

ભાષાયોજનાની મદદથી મગજમાં ચાલતી પ્રક્રીયાને મુરત કરવા માનવ સમર્થ બન્યો. પણ તે મુરતતા ખજણાંગુર જ રહી. સમય અને સ્થળના બદલનમાંથી મુરતતાને બહાર કાઢવા, દીર્ઘાયુ કરવા માનવે લેખનનો આશરો લીધો. ભાષાયોજનાની અવાંતર યોજનાબળ વીશે માનવ હમણાં હમણા જ સભાન અને સગૂનાન થયો છે. તે જ રીતે લેખનનો આધાર ખ્વનીસંકેતો બન્યા તેમાં પણ ઘણો સમય લાગ્યો. શબ્દલીપી, સીલેબલલીપી, આલ્ફાબેટલીપી એવો દરમ રહ્યો. આલ્ફાબેટ લીપી જે ખ્વનીસંકેતોથી વધારેમા વધારે નજીક આવી શકે તેમ છે અને જેને યુરોપની ભાષાઓએ વહેલી અપનાવી છે તે લીપી માટે પણ ઐતીહાસીક બળો એવાં રહ્યાં છે કે અંગ્રેજી બેડણીને વૈગ્નાનીક બનતાં અટકાવી શક્યાં છે, બર્નાર્ડ શો જેવા સમર્થ માણસોના સશક્ત પૂરવાસો આવજુદ.

અંગ્રેજીનું અખ્જરગ્નાન અંગ્રેજ પ્રજા માટે ધરગથુ ગ્નાન બની ગયું. મોટાભાગનાં અંગ્રેજ છોકરાંઓ આ ગ્નાન ધરમાં જ મેળવી લે. અખ્જરગ્નાનના ઉપારગ્ન માટે અંગ્રેજ પ્રજાને સમાજ કે સરકારના ટેકાની જરૂર લાગ્યે જ વરતાણી. સરવાળે બેડણી બાબતમા અંગ્રેજી વધારે કંઝવેટીવ રહી અંગ્રેજી ધરવાગાવાળો સમાજ કંઈક મેંડરીન-ચીની સમાજ જેવો બની ગયો, જેમાં એકબીજાનું લખેલું સમજાય પણ એકબીજાનું બોલેલું ન સમજાય.

પછાત સમાજો કે જેમાં વીચારનું મહત્વ નથી, વીચારને લખી રાખવાનું મહત્વ નથી, વીચારને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે પહોંચાડવાનું મહત્વ નથી, ત્યાં અખ્જરગ્નાન સામાજિક અને સરકારી સાધનોથી જ આવી શકે. અખ્જરગ્નાન આવા સમાજોમાં ધરગથુ રીતે ધરોમાં ન પાગરી શકે.

સામાજિક અને સરકારી સાધનો ચોક્કસ, વૈગ્નાનીક, સરળ, સ્તાંડર્ડાયઝ્ડ, એકરૂપ અપાલોનો ફેલાવો કરવામાં જ સફળ થાય ગુજરાતી અથવા ગુજરાતની નવાણું ટકા પ્રજા અખ્જરગ્નાનના સંસ્કાર માટે સરકાર અને સમાજની આશરીત છે. આથી ગુજરાતી ભાષાની બેડણી ચોક્કસ, વૈગ્નાનીક, સરળ, અને એકરૂપ હોવાની જરૂર છે. આમ થવા કે આમ કરવા માટેનું જરૂરી જ્ઞાન ભાષાવીગ્નાનીઓ પામે મોજુદ છે, તેમને મળી ચુક્યું છે. તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો તે ગુજરાતી ભાષાનું હીત બીચ્છતા સમાજ અને સરકારના હાયની વાત છે.

સુરત, ૧૧-૯-૮૫

—કચાશંકર જોશી

“ પોતાની સેકડો જાંબલી જીભથી સફેદ જીભાને ચાટીને જાંબુ જમીન ઉપર વેરાઈ ગયા ..” તેની જ રીતે ‘શક્તિપાત’માં (વાર્તાના શીર્ષકના ગૂઢ સર્મનો શક્તિ-પાત વાર્તાના અંતે અચંબા સાથે થયો) લેખિકાના મર્મસ્પર્શી અને રોચક શૈલી-સહર શબ્દમુઠો ચિત્તને ઝકૂત કરી એક સરસ નમૂનેદાર ગદ્યનો પરિચય કરાવી ગયા. પ્રસ્તુત વાર્તા હૃદયગમ અને સુવાચ્ય રહી—લેખિકાને અને ‘પરખ’ને અભિનંદન

મુંબઈ-૧૪-૮-૮૫

—મતાષ ચોટી

[૪]

બંગાદંત નાયકના કાવ્યસંગ્રહને ધિટવનો પ્રથમ સંગ્રહ કહેવાયો છે મારા કાવ્યસંગ્રહ ‘અડી’ પહેલા ડાબાભાઈ પટેલ અને જાનુશીર ઓમવજી વ્યાસના કાવ્યસંગ્રહો પણ પ્રગટ થયા જ છે તે તરફ જરા ધ્યાન દોરુ છું.

લાંડન, ૨૨-૧૦-૮૫

—ધોગેશ પટેલ

[૫]

‘પરખ’ના નવેમ્બર, ૧૯૮૫ના અકાં શ્રી ભોળાભાઈ પટેલનો : ‘૨૮૦૦ કવયિત્રીઓ’ : પર લેખ લેયો. એમાં સખ્યા મુજબ જાપાનમાં યુદ્ધ પછી કવયિત્રીઓની સંખ્યામાં એકદમ ઝડપભેર વધારો થતાં ત્યાં ૨૮૦૦ કવયિત્રીઓ છે તેવું જણવા મળે છે. આમાં માત્ર તાહા (મુક્તક જેવો જાપાનિઝ કાવ્યપ્રકાર) રચતી તેમ જ અન્ય કાવ્યપ્રકારો) સખ્યા ઓછીવતી જંગીતી કવયિત્રીઓનો સમાવેશ થાય છે - તેવું બા લેખ પરથી સમજાય છે.

આપણી ગુજરાતી કવયિત્રીઓ સાથે આની સખ્યામણી કરતાં શ્રી ભોળાભાઈ સખે છે કે, ‘આપણે ગુજરાતીમાં તો કવયિત્રીઓ ઈતિહાસીન’. તેઓ સખે છે કે, ‘ભારતમાં શ્રીઓ સારી સખ્યામાં કવેતા લખતી થાય તે માટે મમત્રપણે શિક્ષણ, આર્થિક ઉન્નતિ આદિની ધણી લાખી મજત કાપવાની રહે છે. કંઈ નહિ તો આપણે એ દિશા બળી મો તો કરીએ એવા એક સમયની આશામાં રહીએ કે ગુજરાતી ભાષામાં કવયિત્રીઓની સખ્યામાં સારી એવી વૃદ્ધિ થાય અને ગુજરાતી કવિતામાં પાયાના ફેરફારો લાવે.’

શ્રી ભોળાભાઈનાં આ વિધાનો સામે મારે મારા તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા પુસ્તક : “ મિત્તેર ગુજરાતી કવયિત્રીઓ (૧૯૬૦ થી ૧૯૮૨) ” પ્રત્યે નમ્રપણે

• હે પ્ર જીવા પગીબ. વિલરક : અંયાગાર, નહેક મ્યુ. માર્કેટ સામે, નવરંમપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬.

ધ્યાન ખેતરુ જોઈશે છેલ્લાં ચલેક વર્ષમા આ વિષય પર સશોધન કરીને મે તૈયાર કરેના આ પુસ્તકમા ઉપરોક્ત સમયમા જેમના ગુજરાતી ભાષામા કાવ્યો કે કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયા છે તેવી સિત્તેર કવયિત્રીઓ અગે વિગતવાર જળ્યા યુ છે એમા તેમના નામ સરનામા જન્મસાલ, અભ્યાસ અને વ્યવસાય જણાવ્યા છે એ ઉપરાત કવિતા અગેના તેમના મતજ્યો તેમ જ તેમના કા યોનો સદષ્ટાત રસાસ્વાદ અને વિવેચન પણ કયુ છે આ સિત્તેર કવયિત્રીઓ કાષ્ઠનિક નથી તે પુરવાર કરવા માટે આટલુ પૂરતુ છે સિત્તેર કવયિત્રીઓ એમની કાવ્યયાત્રામા માત્ર તાકા જેવા મુક્કડો લખવાથી વધારે આગળ વધેની છે જે માત્ર તાકા કે હ ઇકુ લખવાથી કવયિત્રી થવાતું હોય તો તો અમદાવાદના સી એન વિલાલની ધણી વર્તમાન અને ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થિનીઓનો પણ આમા સમાવેશ થઈ શકે

વગી સને ૧૯૮૨ પછી પણ કેટલીક કવયિત્રીઓ પ્રકાશમા અવી છે પણ એનો સમાવેશ આ પુસ્તકમા નથી કર્યો નહિતર તો ગુજરાતી કવયિત્રીઓની સખ્યા આર વધે

પરતુ ઉપરોક્ત સિત્તેર કવયિત્રીઓમાંથી ઘણાએ અભ્યાસ એમ એ તથા પીએચ ડી સુધી કર્યો છે એમની કાવ્યશક્તિનો વિકાસ વિપયરોવિષ્ય તથા અભિ યક્તિની દષ્ટિએ પણ મને તેઓ ગણનાપાત્ર તો લાગે જ છે એમાના કેટનાકને સરકારી તથા મિનસરકારી ગુજરાતી કાવ્યસ્પર્ધાના પારિતોષિકો અને ચદ્રકો પણ મળ્યા છે (આની સ્પર્ધાઓમાં તેમની કા યશક્તિઓનુ મૂલ્યાકન માત્ર સી હોવાન કારણે નહી, પણ સ્વત ત્રપણે થયુ હોય એમ માની શકાય) આપણા (પુરુષ) કવિઓની હરોળમા જેસી શકે એવુ એમનુ કાવ્યપ્રદાન અવગણાય તો નહી જ !

આખા જળપાન દેશની એક ભાષા છે એમા યુદ્ધ પછી એટને કે મને ૧૯૮૫ પછીના લમગન ચાલીસ વર્ષના ગાગામા ૨૮૦૦ ઓઝીવત્તી જળણીતી કવયિત્રીઓ (જેમા કેટલીક માત્ર તાકા લખતી) હોય - એની સરખામણી - ભારતની ચૌદમાની એક ભાષા ગુજરાતીમા સને ૧૯૮૨ ના ૨૩ વર્ષના ગાગામા કાવ્યો લખતી સિત્તેર કવયિત્રીઓ સાથે કરવી પૂરતી નથી છતાં એમ કરતા કરતા આપણુ જે ચિત્ર અ કાય છે તે સખ્યા અને ગુણવત્તાની દષ્ટિએ જરાય નિરાશાજનક તે નથી જ

અમદાવાદ, ૨૦-૧૧-૮૫ —ગીતા પરીખ

[૧]

એપ્રિલ-મે ૮૫ ના અકમા 'સમયના ખે ટાપુ પર વિચરતી લઘુનવલ 'સમય દીપ'ની શ્રી વિનાયક રાવને કરેલી ચર્ચાનો અહી સદર્ છે .

પરખ 1985 : વાર્ષિક સૂચિ

[ગુજરાતી આંકડો મહિનો અને અંગ્રેજી પૃષ્ઠ-ક્રમાંક સૂચવે છે]

લેખ

અન્નપૂર્ણા શાવ	પ્રીતિ સેનગુપ્તા	૧-૩૩
૨૮૦૦ કવયિત્રીઓ	ભોળાભાઈ પટેલ	૧૧-૧
અનુગ્રહ	રાજેન્દ્ર શાહ	૩-૩૬
— અને આપણે	જમિયત પડયા	૧-૩૪
અમંગળ ક્ષણે	પ્રમોદ શાહ	૧૧-૩૩
અમેરિકાના એક નવા વાર્તાકાર : રેમન્ડ કાર્વર	પ્રીતિ સેનગુપ્તા	૩-૨૫
અરણ્યેમાં આકાશ દોળાય છે	હરિકૃષ્ણ પાઠક	૧૦-૫૦
આકાશ	કાકા કાલેલકર	૬-૩
'આત્મથી શોખાદમ સુધી'	જયન્ત પરમાર	૬-૮
આ દાયકાના દાસ્યલેખકો	બકુલ ત્રિપાઠી	૧૧-૨૦
આધુનિક કન્નડ નવલકથા 'સંસ્કાર'	રઘુવીર ચૌધરી	૩-૭
આપણાં બાળકાઓ	હરિકૃષ્ણ પાઠક	૮-૬-૭૯
આપણાં બાળકામપિકો	કુમારપાળ દેસાઈ	૮-૬-૧૮૯
આપણો સંવાદ	વિનુ ગણાના	૧૦-૪૭
આ વિશેષક	ભોળાભાઈ પટેલ	૪-૫-૧
'આંખે અચરજ કાને કોતુક'	રમેશ ર દવે	૮-૬-૬૧
ઇન્ડોનેશીયા નવો રાષ્ટ્રીય શાયર	બળવત નાયક	૮-૬-૬
ઇદુભાઈ ગાયમ	અંબલિ ખાંડવાળા	૧-૧૭
એ ચાતુર્માસી ભાગવતકથા	જાતિસ્મર	૧૧-૨૫
એવી રીતે, એવું કશું ગાઉં...	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૧૦-૪૪
કથાસાહિત્યની વિકાસરેખા	શ્રદ્ધા અ. ત્રિવેદી	૮-૬-૧૧૪
કલાપીનો મહેલ જોઈને	યોગન્દ્ર વિ. ભટ્ટ	૧૧-૩૬
કર્મનો કોરો સિદ્ધાન્ત	જયેન્દ્ર ત્રિવેદી	૩-૩૭
કવિ	ઉત્તમસ	૧૦-૪૭
કવિ બ. ક ઠાકોરનું પુનર્મૂલ્યાંકન	દિનકર દેસાઈ 'વિશ્વબ્રહ્મ'	૪-૫-૬૫
કવિ રવીન્દ્રનાથની એક અંતરંગ છવિ	ભોળાભાઈ પટેલ	૩-૧૫
'કંદોર્ષબોળમાં કાઠી પેડી': દોટ હાલિસ ગુજ. સિટ. ?	ભાલચંદ્ર	૧૦-૫૧, ૧૧-૩૮

કાગળ	ધીરેન્દ્ર મહેતા	૭-42
કાદવનું કાવ્ય	કાકા કાલેલકર	૧૦-4
કાદ્દાન અને કેરીઠેચર	'અકોર'	૮-૯-236
કાલેલકર અંધાવલિ	ભોળાભાઈ પટેલ	૧-1
કાવ્યો	પ્રદીપ ખાડવાલા	૩-33
કૃષ્ણવણીનાં મૂળતત્ત્વો	કાકા કાલેલકર	૧૧-4
... કોઈ સ્મરણ છિપર	'પંથી' પાલનપુરી	૧-35
કૌમિકસ	પ્રીતિ શાહ	૮-૯-231
'ખંડિત આકાશ'	નયન્ત પરમાર	૭-43
ખિરસા વિશે	ચન્દ્રકાન્ત શેક	૧૨-13
ખેલ	ઉત્પલ ભાયાણી	૨-23
ગઝલ	મનહર મોદી	૧૦-49
ગઝલ	શરદ વૈદ્ય	૩-46, ૭-42
ગઝલ	હરીશ વટાવવાળા	૧૦-50
ગુજરાતી બાળનાટકો	ધનંજય ર. શાહ	૮-૯-158
ગુજરાતી બાળસાહિત્ય : અપેક્ષાઓ અને શક્યતાઓ	મોહનભાઈ પટેલ	૮-૯-240
'ગુજરાતી બાળસાહિત્ય : એના વિકાસના પ્રશ્નો	યશવન્ત મહેતા	૮-૯-255
ગુજરાતી બાળસાહિત્યની વિકાસકેડી	ચન્દ્રવદન મહેતા	૮-૯-75
ગુજરાતી બાળસાહિત્યનો અનુષ્ઠાનદયઃગિજુભાઈ	મૂળશંકર મો. ભટ્ટ	૮-૯-99
ગુજરાતી બાળસાહિત્યમાં વાર્તા	રમણલાલ સોની	૮-૯-106
ચરિત્રસાહિત્યનો વિકાસ	મીનવ નાણાવટી	૮-૯-164
અહેરા	દિગ્વીશ મહેતા	૧૨-28
ચાર ગઝલો	મનહર મોદી	૭-41
'ચારણની અસ્મિતા'	બળવંત બની	૧૧-57
ચિત્રકલા	રજની વ્યાસ	૮-૯-218
ચિત્રવાર્તા	ચન્દ્ર ત્રિવેદી	૮-૯-222
ચિંતનવડના પથરા	કાકા કાલેલકર	૨-3
છવતુ ધર	અંજલિ ખાડવાલા	૧૨-31
બહેર અંધાલયો અને અંધાલયધારો	પ્રકાશ વેગડ	૧૧-50
'અખકાર'	ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા	૧૨-46
કાક દેરિદ અને વિનર્મિત્તિ	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૧-7
દોર -	નયેન્દ્ર ત્રિવેદી	૧૧-28

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનેખતને આહવાન

	જયત કોઠારી	૬-12, ૭-7
માઝુની	ભોળાભાઈ પટેલ	૧-22
મૂળાનુસંધાન	જયન્ત વમોયા	૧૧-37
મેટકરનું શાસન	પોદ્દ રિકોપૂર અનુ૦ હ લાયાણી	૧૧-7
'મૃગયા' - પોતાપરના વધુ એક વળ	ઉચનમ્	૪-૫-96
મૃત્યુ, દષ્ટિગરનું જીવન	ભાનુશંકર ઝો વ્યાસ	૧-39
સુરિ લોટમાનની સાહિત્યમિદાન્તવિમારણા	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૧૧-14
યો વૈ ભૂમા તત્સુખમ્	ભોળાભાઈ પટેલ	૧૨-1
રતનપુરમા રેલાયેલી જ્ઞાન-વસત	જયન્ત પરમાર	૨-49
રસ્તો	હરીશ વટાવવાળા	૧૦-50
રંગીન ચિત્રકથાઓ	જય પચોલી	૮-૯-226
લઘુનવન	ધીરેન્દ્ર મહેતા	૪-૫-16
લઘુનવલ	હેમન્ત દેમાઈ	૪-૫-21
લઘુનવન : એક લાઘવસિદ્ધ નકશીકામ	બટુક દલીયા	૪-૫-23
લઘુનવલ : મંતુલગનું રૂપ	નરેશ વેદ	૪ ૫-6
'લીલા પર્યા'	હરીશ વિ પડિત	૭-46
લોકસ પરકના દર્ય-આત્ય માધ્યમ	વસુબહેન	૪-૫ 70
વધુ એક માપાન	કુમારપાળ દેસાઈ	૨-58
વાર્તાકથન-ગૈયી અને સ્વાનુભવ	હરીશ નાયક	૮-૯-146
વેળગંગા અથવા સીતાનહાણી	કાકા કાલેલકર	૩-3
વૃક્ષ	ધીરેન્દ્ર મહેતા	૧૦-43
શક્તિપાત	અજલિ ખાડવાલા	૭-29
'શબ્દવેધ'	રમેશ ર દવે	૩ 40
શબ્દો	પાખ્લો નેરુદા અનુ ધીરુભાઈ ઠાકર	૧૦-42
'શ્રી અરવિદનો ગુજરાતી સાહિત્ય પર પ્રભાવ'	હરીશ વિ પડિત	૨-45
'સમયદ્વીપ'નો સંઘર્ષ	નીતિન વડગામા	૪-૫-38
સમયના બે ટાપુ પર વિચરતી લઘુનવલ 'સમયદ્વીપ'	વિનાયક રાવલ	૪-૫-45
સમૃદ્ધમાધ્યમ અને સાહિત્ય	કેતન મહેતા	૪-૫ 68
સર્જન વિષે	વર્ષા અડાવળ	૨-38
'સંસ્કૃતિ' પૂર્ણાહુતિ વિશેષાંક	ભોળાભાઈ પટેલ	૩-1
'સંસ્કૃતિ' વિદાય માગે છે	ઉમાશંકર જોશી	૩-7

સંવિધાનક્રમ અને સાંપ્રત ગુજરાતી લઘુનવલ	ભાનુપ્રભાદ પંડ્યા	૪-૫-૨૯
સાહિત્ય અને દર્શન-શ્રાવ્ય કલામાધ્યમે	રમેશ ર. દવે	૪-૫-૯૨.
સૂર્યના સૂચિચિદ્રમાંથી	રાધેશ્યામ શર્મા	૧૧-૨૯
'સેતુ'	દિગ્વીશ મહેતા	૧-૪૬
સ્તવનસ્થલી	હરીશ મીનાશુ	૨ ૨૬
સ્વર્ગની લગોલગ	અનુ. નગીનદાસ પારેખ	૧૦-૩૬
'સ્વર્ગની લગોલગ' વાચીને	ઉશનસુ	૭-૩૯
હિમાલય વિગે જે પુસ્તકો	બોળાભાઈ પટેલ	૭-૧

લેખક

અનિલા દલાલ	૭-૧૯, ૧૦-૨૪	અન્દકાત શેઠ	૮-૯-૭, ૧૦-૪૪, ૧૨-૧૩
અભિજિત વ્યાસ	૧૨-૪૬	અન્વદન ચી.મહેતા	૮-૯-૭૬
અરવિંદ પી. દવે	૮-૯-૪૨	જમિયત પંડ્યા	૧-૩૪
અંગલિ ખાંડવાલા	૧-૧૭, ૭-૨૯, ૧૨ ૩૧	જય પ ચોવી	૮-૯-૨૨૬
ઉત્પલ ભાયાણી	૨-૨૩	જયન્ત પરમાર	૨-૪૯, ૬-૮, ૭-૪૩
ઉમાશંકર જ્વેશી	૩-૭	જયન્ત પાઠક	૭-૩૯, ૧૦-૪૬
ઉશનસુ	૪-૫-૯૬, ૭-૩૯, ૧૦-૪૭	જયન્ત વસોયા	૧૧-૩૭
એસ ડી દેસાઈ	૧૨-૬૦	જયન્ત કોઠારી	૬-૧૨, ૭-૭
કાકા કાલેશ્વર	૧-૪, ૨ ૩, ૩-૩, ૬-૩, ૭ ૪, ૧૦-૪, ૧૧-૪, ૧૨-૬	જયન્ત જોષી	૪-૫-૭૪
કિસન સોસા	૧-૩૬	જયેન્દ્ર ત્રિવેદી	૩-૩૭, ૧૧-૨૮
કુમારપાળ દેસાઈ	૨-૬૮, ૮-૯-૧, ૮ ૯-૧૮૯	જતિસ્મર	૧૧-૨૬, ૧૨-૨૬
કેતન મહેતા	૪-૫-૬૮	જી. ડી. જાની	૪-૫-૧૦૬
ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ'	૧૦-૪૬	તુષાર શુક્લ	૮-૯-૬૪
ગોવર્ધન પંચાલ	૧૨-૧૦	દિગ્વીશ મહેતા	૧-૪૬, ૧૨-૨૮
'ચકોર'	૮-૯-૨૩૬	દિનકર દેસાઈ 'વિશ્વખંધુ'	૪-૫-૬૬
અન્દ્ર ત્રિવેદી	૮-૯-૨૨૨	ધનંજય ર. શાહ	૮-૯-૧૬૮
અન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૧-૭, ૧૧-૧૪	ધીરુભાઈ ઠાકર	૮-૯-૨૦૬, ૧૦-૪૨
અન્દ્રકાન્ત મહેતા	૮-૯-૩૮	ધીરેન્દ્ર મહેતા	૧-૩૭, ૪-૫-૧૬, ૧૦-૪૩
અન્દ્રકાન્ત મહેતા	૮-૯-૨૬૦	નરેશ વેદ	૪-૫-૬, ૭-૪૨
		નરોત્તમ પલાણુ	૨-૪૨, ૪-૫-૬૧, ૪-૫-૧૦૬
		નરોત્તમ શાહ	૮-૯-૬૮

नवसिंह वाघेला	८-६-212	मीनक्ष नाणावटी	८-६-164
नीतिन वडगाभा	४-५-38	मोहनलाल पटेल	८-६-240
पन्नाभेन श्रेष्ठिलाल	८-६-34	मशवन्त भडता	८-६-255
'पंथी' पावनपुरी	१-35	मजेश दवे	११-34
पिनाकिन् ठाडेर	८-६-28	योगेन्द्र वि. लक्ष्	११-36
पुष्पावती यावडा	४-५-3	योगेश पटेल	७-40
प्रकाश वेगड	८-६-271, ११-50	रघुवीर चौधरी	२-7
प्रद्युम्नविजयश गण्डी	३-32	रवनी व्यास	८-६-218
प्रदीप आडनावा	३-33	रतिबाबू नायक	८-६-129
प्रमोद ठाकर	११-33	रतिबाबू सथवारा	१०-50
प्रवीण दरश	८-६-24	रमणुलाल सोनी	८-६-106
प्रीति शाह	८-६-231	रमेश र. दवे	३-40, ४-५-92, ८-६-67
प्रीति मेनगुप्ता	१-33, ३-25, ७-28		
पद्मल त्रिपाठी	८-६-61, ११-20		
पद्मक हलीया	४-५-23	राजेंद्र शाह (अनु.)	१-32
पद्मकराय पंड्या	२-47, ४-५-107	राधेन्द्रश्याम शर्मा	११-29
पद्मवन्त ज्ञानी	११-57	ललित त्रिवेदी	४-५-108
पद्मवन्त नायक	१०-6	लालशंकर ठाकर	१०-18
प्राणु हावलपुरा	१२-8	लीना साराभाई	८-६-247
प्राणकृष्ण जोर	४-५-110	वसुमतेन	४-५-70
प्राणुप्रसाद पंड्या	४-५-29, १२-47	विजय शास्त्री	१-48, २-47
प्राणुशंकर ओ. व्यास	१-39	विष्णु गणुना	१०-47, १२-38
भारती अवेरी	८-६-14	विनायक रावल	४-५-45
लालचंद्र	१०-51, ११-38	विभुषेन लधिका	८-६-203
लाल मलश	४-५-79	वैद्य धीरेन्द्र भडता 'मुग्ध'	४-५-86
लोणाभाई पटेल	१-1, १-22, २-1, ३-1, ३-15, ४-५-1, ६-1, ६-22, ७-1, १०-1, ११-1, १२-1	शरद वैद्य	३-36, ७-42
		श्रद्धा अ. त्रिवेदी	८-६-114
		सुमन शाह	२-14
मधुसूदन पारेषण	८-६-139	हरिकृष्ण पाठक	८-६-79, १०-50
मनहर मोदी	७-41, १०-49, १२-45	हरिलाल जी. ठाकर	४-५-110
महेन्द्र भेडाणी (संकलन)	१०-36	हरिवल्लभ लामाणी	११-7
		हरिसिंह यावडा	४-५-3

હરીશ નાયક	૮-૯-૧૪૬	હરીશ વિ. પંડિત	૨-૪૫ ;
હરીશ મીનાશ્રુ	૨-૨૫	હર્ષદ ત્રિવેદી 'પ્રાસ-નેય'	૪-૫-૫૪]
હરીશ વટાવવાળા	૧૦-૫૦	હેમન્ત દેસાઈ	૪-૫-૨૧]

સાંપ્રત પ્રકાશન ગતિવિધિ યોજના અંતર્ગત

ભેટ-સ્વીકાર

મહામાનવ મહાવીર : લે. ગુણવંત શાહ, પૃ. ૧૫૬, રૂ. ૧૪/૫૦, ઠનુમિયા : લે. વર્ષા દાસ, પૃ. ૧૨૪, રૂ. ૧૪/૫૦, ચોપાટયું મંડાણી અંદનચોકમાં : લે. શિવ-કુમાર જોષી, પૃ. ૨૪૫, રૂ. ૨૬/૨૫, ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી લા. ૩ : લે. દર્શક, પૃ. ૪૯૨, રૂ. ૫૪/-, આમોપાલવ : લે. વીનેશ અંતાણી, પૃ. ૨૦૮, રૂ. ૨૨/૭૫, કાંચનજંઘા : લે. ભોળાભાઈ પટેલ, પૃ. ૧૮૩, રૂ. ૨૧/-, મોટેલ : લે. ગુણવંત શાહ, પૃ. ૨૧૬, રૂ. ૨૪/૫૦, શ્રાવણરાતે : લે. રઘુવીર ચૌધરી, પૃ. ૨૦૫, રૂ. ૨૩/-, મૂળ સોતાં જીખડેલાં : લે. કમળાબહેન પટેલ, પૃ. ૨૮૬, રૂ. ૩૫/-, -નવેના પ્ર૦ આર. આર. શેઠની કપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, આપણે લોકો : લે. ધીરેન્દ્ર મહેતા, પૃ. ૨૧૬, રૂ. ૨૪/-, પુષ્પની આંખમાં આંસુ : લે. હસમુખ શેઠ, પૃ. ૨૨૪, રૂ. ૨૫/૫૦, રૂપ નીતરતો ચહેરો : લે. અશ્વિન દેસાઈ, પૃ. ૩૩૦, રૂ. ૩૭/-, આવી તમારી યાદ : લે. અશ્વિન દેસાઈ, પૃ. ૧૪૦, રૂ. ૧૬/- -ચારેના પ્ર. લોકપ્રિય પ્રકાશન, મુંબઈ. દ્રાક્ષ . લે. શોભન, પૃ. ૩૦, રૂ. ૩/-, -આરોગ્ય આપણા સૌનું : લે. શોભન, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૧૦/-, ઝેર તો પીવાતાં જાણી જાણી : લે. શોભન, રૂ. ૮/-, આરોગ્ય અને ઔષધ : લે. શોભન, પૃ. ૩૩૫, રૂ. ૨૫/- -ચારેના પ્ર. આયુ પ્રકાશન, અમદાવાદ. અર્ધી સદીના આરે, સં. પન્નાલાલ ર. શાહ, પૃ. ૯૬, રૂ. ૧૦/-, જિનતરવ : લે. ર. ચી. શાહ, પૃ. ૧૭૬, રૂ. ૨૦/- -બંનેના પ્ર૦ મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, મુંબઈ. નરસૈયો મારા નાયનો : લે. દશરથ ગાંધી, પૃ. ૨૫૯, રૂ. ૪૦/- પ્ર૦ દીપ્તિ પબ્લિસિટી.

પરિષદવૃત્ત

શ્રુતશુધ્ધાર

પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિની ચૂટણીમાં મતદાન કરનાર મતદારોની સંખ્યા 'પરખ'ના નવેમ્બર માસના અંકના પરિષદવૃત્તમાં ૯૩૦ છપાઈ છે તેને બદલે ૬૪૦ વાંચવા વિનંતી છે.

પુસ્તક-પ્રકાશન માટે મળેલ દાન

પરિષદની પુસ્તક-પ્રકાશન પ્રવૃત્તિને વેગીલી બનાવવા માટે દાતાઓ તરફથી અવારનવાર રકમો મળતી રહે છે. મુખર્ધના શ્રી હસમુખગૌરી ગઢુલાલ પરશીવાળા કુડ તરફથી હમણા જ રૂપિયા પચીસ હજાર મળ્યા તેના સામાર નોંધ લેવામાં આવે છે.

નવા આજીવન સભ્યો

શ્રી અગ્નિતભાઈ સરૈયા મુખર્ધ	શ્રી દિનકરરાય છ પંડ્યા, ખાલાસિનોર
,, અગ્નિતસિદ્ધ ગુ. ગઢવી, ચલાવી	,, નંદિતા વિ અશ્વધુ
,, અરવિંદ મ. દેસાઈ, અમદાવાદ	,, પ્રદ્યુમ્ન ઓ જોષી, ડાકોર
,, એમ. વી. જાડેજા, અમદાવાદ	,, બી. ન વણકર, જુવાસણ
,, કમળાબેન સુતરિયા, અમદાવાદ	,, મનહર મોદી, અમદાવાદ
,, કાલિલાલ હ પરીખ, ,,	,, લલિતભાઈ મી શાહ અમદાવાદ
,, કિરીટભાઈ ભટ્ટ, ડાકોર	,, વાલમગિરિ ગોરવામી, કાજ
,, કિશોરભાઈ ગોડ, ,,	,, વૃન્દાવન સેલકી, જૂનાગઢ
,, અ પકભાઈ એ. શાહ, ખાલાસિનોર	,, હરકાન્ત પી દવે અમદાવાદ
,, ચંદ્રેશભાઈ વ. ઠક્કર, મુખર્ધ	,, હરીશ મીનાશુ આણંદ

સંસ્થા આજીવન

આનર્ત સંસ્કાર અધ્યયનમંડળ	વડનગર
ગુજરાત મોવિયેટોલોજીકલ લિટરરી એસોશિએશન	સુરત

સાહિત્યવૃત્ત

કવિ સુન્દરમ્ સન્માન-સમારોહ

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી તરફથી કવિ સુન્દરમ્ને શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી સાહિત્યકાર તરીકે સન્માનવાનો કાર્યક્રમ ૨૪-૧૧-૮૫ના રોજ અમદાવાદમાં યોજાઈ ગયો. આમ તો આ કાર્યક્રમ ૨૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૮૫ના રોજ રાખવામાં આ યો હતો, પણ કવિની નાદુરસ્ત તમિયતને કારણે મોકુફ રાખવામાં આવ્યો હતો.

કવિનું સન્માન એક કવિને હાથે થાય, એવું આયોજન કરવા માટે અકાદમીને ધન્યવાદ ધટે છે. કવિ સુન્દરમ્નું સન્માન અકાદમી તરફથી કવિ રનેહરશિમ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું.

આરભમા અકાદમીના મહામાત્ર ડૉ હમુ યાત્રિકે મૌ સાહિત્યરસિક શ્રાતાઓનું સ્વાગત કર્યું હતું. અકાદમીના અધ્યક્ષ શ્રી ભૂપત વડોદરિયાએ ઉચિત રીતે કહ્યું કે કવિનું આ સન્માન સમાજવર્તી રાજ્ય કરે છે. ડૉ રમણલાલ જોશીએ ૨૪મી નવેમ્બરે શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીના સિદ્ધિદિને આ સન્માનસમારોહ

જોખ્ય એનાં ઔચિત્ય ખતાવી, કવિ સુન્દરમ્ સાથે ચાર દાયકાથી સ્થપાયેલા અંગત સંબંધોનો ઉલ્લેખ કરી કવિ સુન્દરમ્ની સાહિત્યિક ઉપલબ્ધિઓનો સર્વાંગીણ ખ્યાલ આપ્યો હતો. કવિ ઉમાશ કરે " ગુર્જરી સરસ્વતીનાં અમે twins છીએ " એમ કહી સુન્દરમ્ની કવિતાની લાક્ષણિકતાની કેટલીક કાવ્યપદ્ધતિઓ દ્વારા ચર્ચા કરી હતી તેમણે કહ્યું : ' સુન્દરમ્ યનાં યાવ એત્રા કવિ છે ' આ સમયે તેમણે એક અગત્યનું સૂચન અકાદમી અંગે કર્યું ' દેવો ભૂત્વા દેવ' યજ્ઞેત્ ' એમ કહી તેમણે એવા અર્થનું કહ્યું કે અકાદમી ' state within the state ' એટલે કે એ સ્વાયત્ત લોકશાહી સ રચ્યા ખને એવી અપેક્ષા છે.

કવિ સુન્દરમ્ને અકાદમી તરફથી સન્માનનાં કવિ સુન્દરમ્ને રૂપિયા ૧૧૦૦૦ રોકડા, અકાદમીનું પ્રતીક અને શાલ સમર્પિત કર્યાં અને સુન્દરમ્ની કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરી એમની સાહિત્યિક ગુણવત્તાને ગિરત્વાવી. તેમણે સુન્દરમ્ની બધી કવિતા એક પ્રથમ ઉપે - સ કલિત સમગ્ર કે સંચિત - પ્રકટ યામ તેવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરી

' વહાલા' સ્વજનો ' યી સૌનું' સંબોધન કરી કવિ સુન્દરમે સન્માનનો ઉચિત પ્રતિલાપ પાડતાં કહ્યું હતું કે મારી બધી કવિતાઓ ભેગી થતાં ' સુન્દરમ્ન કાવ્યસૃષ્ટિ ' ગ્રંથ એક, બે, ત્રણ એમ પ્રકટ કરવી પડશે. ત્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીના સાન્નિધ્યમાં જવાનું કેવી રીતે બન્યું, તેની તેમણે વાત કરી, પ્રેક્ષ અને inner voice વિષે પણ કહ્યું. અકાદમીના મહામાત્રના આલાર પ્રસ્તાવ સાથે સમારભ પૂરો થયો હતો.

શ્રી વિશ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીને પ્રેમાનંદ સુવર્ણચંદ્રક

વડોદરાની પ્રેમાનંદ સાહિત્યસભાને આ વર્ષનેા સુવર્ણચંદ્રક ગુજરાતી પીઠ વિવેચક અને જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી વિશ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીને અર્પણ કરવાનો નિર્ણય બહેર કર્યો છે આ ચંદ્રક અર્પણ સમારભ હવે પછી સુરતમાં યોજાશે

-શ્રી હરીશ નાયકનું બહુમાન

નેશનલ કોન્ફરન્સ એન યાઇટ્ડ એજ્યુકેશન નવી દિલ્લી તરફથી શ્રી હરીશ નાયકની બાબ સાહિત્યક્ષેત્રની સક્રિય સેવા બદલ ટ્રેફી એનાયત કરીને તેમનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું.

-શ્રી મુકુન્દ પી. શાહને ' જ્યલિખ્ખુ પુરસ્કાર '

' નવચેતન 'ના ત ત્રી શ્રી મુકુન્દ શાહને તેમની દીર્ઘ સાહિત્યમેવાઓ અને સત્ સાહિત્યના લેખન અને પ્રકાશનના સેવાકાર્ય માટે ' ગુજરાત સાહિત્ય સંગમ 'નો ' જ્યલિખ્ખુ પુરસ્કાર ' અર્પણ થશે એમ બહેર થયું છે.

૦ અંગ્રેજી ભાષાના પ્રસિદ્ધ કવિ ફિલિપ લારકિનનું ૬૩ વર્ષની વયે ૬મી ઇએન્ડમાં અવસાન થયું છે.

પરિચય પુસ્તિકાઓનું લવાજમ

પરિચય પુસ્તિકાઓના લવાજમમાં ૧૯૮૬ના જન્યુઆરીથી વધારે થાય છે તે તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. છપાઈ, કાગળ અને પ્રકાશનમાં વપરાતી અન્ય તમામ મામત્રી તથા કામકાજના લાવ ચોટલા બંધા વધ્યા છે કે પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિના લવાજમમાં વધારો ન કરીએ તો પુસ્તિકાઓનું પ્રકાશન બંધ કરવું પડે. આમેય તે પચીસ વર્ષથી પરિચય પુસ્તિકા બજારલાવ કરતાં અધીં કિંમતે વેચીએ છીએ. આથી ટ્રસ્ટ દર વર્ષે જંગી ખોટ કરે છે. આ પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈને ૧૯૮૬થી પુસ્તિકાઓનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬૦ કર્યું છે. પુસ્તિકાની છૂટક કિંમત રૂ. ૩ થશે.

આમ છતાં તમામ વાચકોને અત્યારના રૂ. ૪૦ ના લવાજમના દરનો લાભ મળે તે હેતુથી ૩૧-૧૨-૧૯૮૫ સુધી રૂ. ૪૦ લેખે લવાજમ સ્વીકારવાનું રાખ્યું છે.

પરિચય પુસ્તિકાઓ કુટુંબની પ્રત્યેક વ્યક્તિના રસના વિષયોને આવરી લે છે અને સહુને તેમાંથી કંઈક જાણવા જેવું પ્રાપ્ત થાય છે તે જોતાં ઉપર જણાવેલી તારીખ સુધીમાં ૧૯૮૬ના વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૪૦ મનીઓર્ડરથી મોકલવાથી જ્ઞાનકોશના એક એક પ્રકરણ જેવી ૧૪ પુસ્તિકાઓ વર્ષ દરમિયાન મળશે.

પરિચય ટ્રસ્ટ

પહોળા ગાંધી મેમોરિયલ મિલિંગ, નેતાજી સુભાષ રોડ, મુબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

ભાવક માટે સંતર્પક બનશે સર્જક સપ્તક

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના-પુણે અધિવેશનમાં ભાગ લેનાર સર્જક-ભાવકનું-અભિવાદન. આ પ્રસંગે ૭ મૌલિક ગુજરાતી પુસ્તકોની આગેતરારા આહ્વાનો યોજના જાહેર કરીએ છીએ.

સર્જક સપ્તક

* ઈસામુ શીદા ઉમાશંકર ભેશી

અને અન્ય

o સિદ્ધ સારસ્વતની કલમે વિ-શિષ્ટ વિભૂતિઓનાં વ્યક્તિચિત્રો

* અગિયાર દરિયા મનહર મોદી

o કવિશ્રીની અદ્વી દાયકા પર્યંત વિસ્તરતી ગઝલોનો પ્રતિનિધિસંગ્રહ

* પ્રવાહણ લાભશંકર ઠાકર

o અદ્વિતીય દીર્ઘકાવ્ય શ્રી ભૂપેન્ અખ્ખરનાં ડોહંગસ સાથે

* હેંગ એવર ચિતુ મોદી

o નારીના શરીર અને મનની સંઘર્ષકથા

* સપતાં ઉઘાડી આંખનાં રમેશ શાહ

o માતૃત્વહીનતાનો અંતિમ દર્શાવતી નવવક્યા

* નિર્ભાંત સુભાષ શાહ

o પરિવૃત્ત સ્ત્રીની નિર્ભાંત યતી જતી પ્રક્રિયાની રોમાંચક કથા

અને

ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે અત્યંત જાણીતા સર્જક-નવવક્યાકારની

* એક નવલકથા

લેખક અને કૃતિના નામ હવે પડી જાહેર કરીશું.

લાભ

રૂ. ૧૫૦-નાં આ સાત પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૧૦૦/-માં મળશે

(પોસ્ટેજ પણ ફ્રી)

આ યોજના તા. ૨૮ ડિસેમ્બર '૮૫થી તા. ૨૭ ફેબ્રુઆરી '૮૬ સુધી અમલમાં રહેશે.

અમારી એજન્સીના ત્રણ મૌલિક નાટ્યસંગ્રહો

પીળું ગુલાબ અને હું | જાલકા | ધુમ્મસ ઓગળે છે |

લાભશંકર ઠાકર

ચિતુ મોદી

રમેશ શાહ

રૂ. ૭૫/-

સંપર્ક :

રેન્નાદે પ્રકાશન

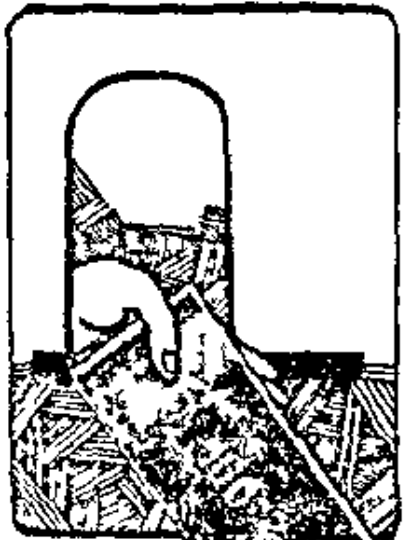
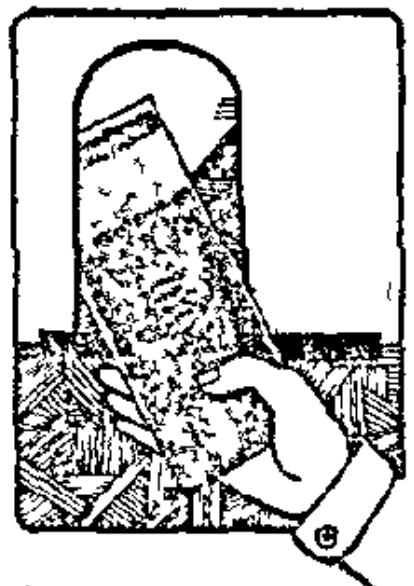
૨૩૪૫ મહાલક્ષ્મીની-ચોળ રાધપુર અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : એમ્ફિસ - ૩૪૨૨૬૩

ધર - ૪૦૬૩૬૫

સર્જક સપ્તક બનશે ભાવક માટે સંતર્પક

દર મહિને રૂ.૧૦૦
 ૬ વર્ષ સુધી બચાવો
 અને
 જિંદગીભર દર મહિને
 રૂ.૧૦૦ મેળવો

કેવી રીતે ? બહુ સીધી વાત :
 રાષ્ટ્રીય બચત પત્રોની
 છઠ્ઠી શ્રેણીમાં

૬ વર્ષે આ રકમ બમણી થાય છે.
 એટલે કે.રૂ.૧૦૦ના
 રૂ. ૨૦૧-૫૦ પૈસા થાય;
 એમાંથી રૂ. ૧૦૧-૫૦ પૈસા તમે લઈ લ્યો.
 અને બાકીના રૂ. ૧૦૦ દર મહિને
 ફરીથી આ બચત યોજનામાં જમા કરાવો.
 આમ દર મહિને તમને રૂ. ૧૦૦ મળ્યા કરશે.

આવા બચતપત્રો રૂ. ૧૦,
 ૫૦, ૧૦૦, ૫૦૦, ૧૦૦૦, ૫,૦૦૦
 અને ૧૦,૦૦૦ ના મૂલ્યમાં મળે છે.
 વાર્ષિક ૧૨ ટકા કરમુક્ત ચ.વૃ.વ્યાજ

-સચિવ, નાની બચત અને
 રોકાણ સેક્ટરી, મુંબઈ.

શ્રીમનલાલ લિટરરી ટ્રસ્ટનાં પ્રાણવાન પ્રકાશનો

(1) કવિ શ્રી ઉમાગ કર જોશીના કાવ્યસંગ્રહો .

૧	સમગ્ર કવિતા	તમામ કાવ્યોનો સંગ્રહ	૩	૫ -૦૦
૨.	ધારાવસ્ત્ર	ઉત્તમ કાવ્યો	૩	૮-૦૦
૩	સપ્તપદી	ઉત્તમ કાવ્યો	૩	૬-૦૦
૪	ત્રિશ્વગાતિ	ઉત્તમ કાવ્યો	૩	૫-૦૦
૫	સમયરંગ	ઉત્તમ લેખસંગ્રહ	૩	૪૫-૦૦

(૨) શ્રી રાજાજી લિટરરી એવોર્ડ વિજેતા શ્રી નિબલુપ્રસાદ ર ત્રિવેદીના પ્રભાવક અને મનનીય લેખોનું ઉત્તમ પુસ્તક
દુર્ભાષણ કિંમત રૂ ૬૦-૦૦

(૩) સાહિત્ય અકાદમી ૧૯૭૮ નું પારિતોષિકવિજેતા કવિશ્રી હરીન્દ્ર દેવેનું પુસ્તક હયાતી કિંમત રૂ ૨૫-૦૦

ઉપરાંત શ્રી સુરેશ દયાલ શ્રી મનુભાઈ મહેતા શ્રીમતી જ્યા મહેતા અને શ્રી શુનાખદામ પ્રોફેસરના અન્ય વિશિષ્ટ પુસ્તકો માટે મળેલા યા લખો

પોસ્ટેજ ખર્ચ એકસ્ટ્રા દરેક પુસ્તકના પેમેન્ટ મનીઓર્ડરથી અથવા ચેકડાનીચેના અરનામે મોકલો

શ્રીમનલાલ એન્યુકેશનલ એન્ડ લિટરરી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

૪૦-૪૨, જોશી એન્યુઅલ મિડિંગ.

૨૬૩, ડો ડી એન રોડ, ફોર્ટ, જોશી ૪૦૦૦૦૧

સરસપુર મિલ્સનું કાપડ

એવું કાપડ કે જે તમને ફેશનની પાળે ઉડાડે છે

પોલીસ્ટર / કોટન સુટીંગ તથા શર્ટીંગ
પોલીસ્ટર કોટન / ફિલામેન્ટ વેફ્ટ શર્ટીંગ
પોલીસ્ટર કોટન / ટેક્સાઈઝ્ડ ફિલામેન્ટ વેફ્ટ શર્ટીંગ
તથા સુટીંગ
સુપરફાઇન ધોતી
પોલીસ્ટર / કોટન ધોતી
બ્લીચ્ડ, ડાઇડ તથા પ્રિન્ટેડ પોપલીન
લોંગકલોથ તથા ઉત્તમ ગુણવત્તાવાળા અનેક
બીજા કાપડની જાતો

*

શ્રી સરસપુર મિલ્સ લિં

સરસપુર રોડ

અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૨૮

ટેલિફોન : ૩૭૪૦૧૭, ૩૭૪૦૧૬ ૩૭૪૧૧૭ ૩૭૪૧૬૮, -૩૭૪૨૧૬
ટેલિગ્રામ : કુપસરસ ટેલેક્ષ ૦૨૨-૩૮૮

English

Who's Who of Indian Writers : 1983

Contains biographical and bibliographical information about nearly 6000 living writers in 22 Indian languages including English

Compiled and Edited by S Balu Rao
With a Foreword by V. K. Gokak

Rs 100/-

● ગુજરાતી

ધરતી બેળે પાછો વળે (કન્નડ નવલકથા)

શિવરામ કારન્ય

અનુવાદક : પ્રભાકર મંગળવેદેકર

૩૫/-

ઉમરાવ જાન અદા (ઉર્દૂ નવલકથા)

મિર્ઝા ટુગ્લા

અનુવાદક : એમ જી. કુરેશી

૧૫/-

કલકત્તાની સાવ સમાપે (બંગાળી નવલકથા)

ગંગેન્દ્રકુમાર મિત્ર

અનુવાદક : શિવકુમાર જોશી

૪૦/-

આધુનિક ભારતીય સાહિત્ય (સંકલન)

૧૮/-

અગેમિયન નાઈટ્સ (બીજી આવૃત્તિ)

અનુવાદક : ધનસુખનાથ મહેતા

૨૫/-

સાહિત્ય અકાદમી - પ્રાદેશિક કાર્યાલય

૧૭૨, મુંબઈ મરાઠી ગ્રંથસંગ્રહાલય માર્ગ,

દાદર, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૧૪

ફોન : ૨૮૨૫૭૪૪

With Best Compliments
from

SHRI AMBICA MILLS LIMITED
Kankaria
AHMEDABAD 380 008

Insist on
AMBICA-FABRICS

SHRI AMBICA
producers of fashion fabrics of cotton
and mixed filament yarn

(SHRI AMBICA GROUP)
SHRI AMBICA MILLS LTD.
SHRI AMBICA TUBES
SHRI AMBUJA CHEMICALS CO.

Phone : 365641

* Gram : AMBICAMILL

* Telex : JAY-505

‘त्रिपाठी’ना विविध रसनां संस्कारी प्रकाशने।

काव्य-संग्रह		रचनामी आनंद	
	सुरेश दत्तात्रेय	गांधीजीना सस्मरणो	३०-००
स्काय स्केडपर	४५-००	नवरोज	३२-००
आर कवि	१४-००	हिमालयना तीर्थस्थानो	२५-००
परिशेष	२०-००	समाज्यितन ने भीजन लेपो	२५-००
प्रवर्णिता स. रमेश शुक्ल	४५-००	धर्म्यितन ने भीजन लेपो	२५-००
	ज्येन्द्र महता	जूनी मूडी (मुहावरा डोश)	२२-००
वसंत अने पानभर	१४-००	काका कालेवकर	
	रमेश पारेष	सध्याजया	२५-००
सनन	१४-००	परम सभा मृत्यु	२४-००
	अनिल जेशी	नारीश्रवन परिभव	१०-००
परकनां पभी	१४-००	मकंदर दवे	
	रानेन्द्र शाह	चिरंतना-धर्मसाधना	३५-००
ध्वनि	११-००	पुंकर गोकाशी	
निरुद्ध	१५-००	माननीना मन	४२-००
	विपिन परीष	अयेतन साक्षीओ	१४-००
तनाथ	२१-००	शमभसाह जक्षी	
	पन्ना नायक	उपासना	२०-००
द्वितीयेदिका	२१-००	वाङ्मयविमर्श	६-००
	अविनाश व्यास	गुलाजहास ओकर	
वर्णन	३०-००	इपसृष्टिमा	६-००
	सं. कालोविनी लजरात	धनवत शाह	
भारो गरपो धूम्यो	५०-००	क्यापीदर्शन	२७-००
	जगदीश जेपी	खानाखाननी कवितामा	
मोन्दा डेवाज	१५-००	मानवश्रवनदर्शन	३६-००
	धंदकांत जेपी ‘असून’	रमेश शुक्ल	
अधुशास	६-००	क्यापी अने सयित	६५-००
	जूनां काव्योना संग्रह	नर्मद ओक समालोचना	४०-००
काव्यसौरभ	४-५०	धीरुबाई शाह	
	निष्पद्य-विवेचन-संग्रह	हृदयभयन	१४-००
	पन्ना अर्धवर्ण	सं. धी धी. जिवेदी	
ज्योमो बरी उगतस	१४-००	नंदशकर श्रवनचरित्र	२५-००

अभाऊं सयिपत्र जकर मंगलो :

अन. अम. त्रिपाठी प्रा. लि.

१६४, श्यामजहास गांधी मार्ग, मुंबई-४००००२ फोन नं. ३१३६५१-३६४०४६